3

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Ansiklopedisi

11 AGUSTOS 198

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor
Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

3A

CİLD — VOLUME III.
CÜZ — PARTS 1-2
1959-1960

Edebiyat Fakültesi Matbaası
İSTANBUL
1960

Mūsā b. Maymūn'un Maḳāla fī Ṣınā'at al-Manṭıḳ'ı

MUBAHAT TÜRKER

Literatürde ismini İbn Ruşd ve Cremona'lı Gerhard ile beraber yaşadığı çağa verecek kadar büyük telâkki edilen[1] ve tesirlerinin sadece Yahudiler ve Dominiken hıristiyanlar arasında değil, Spinoza'da ve hattâ Kant'ta bile kuvvetle izlenebileceği söylenen.[2] Abū 'Imrān Mūsā b. Maymūn b. 'Abd Allāh al-Kurṭubī (al-Andalūsī) al-İsrā'īlī (30 Mart 1185-Aralık 1204), bilindiği gibi, tıp ve astronomiden başka din ve felsefe sahasında da çok önemli eserler vermiş[3] hattâ bu yüzden *İkinci Mûsâ* veya *Zamanının Mûsâ'sı* (*Moses hazemān*) adıyla anılmıştır[4].

Mûsâ b. Meymûn ibrânî olarak kaleme almış olduğu *Mishneh Torah* (Repetition of the Law, Deutoronomy) hariç, eserlerinin hepsini arapça yazmış olduğu halde[5], şimdiye kadar bilhassa onun felsefî eserlerinin arapça asılları değil, ibrânî istisnasız olmak üzere, - öyleki en önemli felsefî eseri *Dalālat al-ḥā'irīn* (*Moreh Nebukim*) in arapça aslı bile Salamon Munk tarafından ancak ibrânî harflerle neşredilmiştir -, almanca, fransızca ve ingilizce tercümeleri verilmiştir. Durum *Maḳāla fī ṣınā'at al-manṭıḳ* hakkında da böyledir.

Yaklaşık olarak 1151 de (Steinschneider'e göre 1160 tan evvel), yani müellif onaltı-onyedi yaşlarında iken, yazılmış olduğu tahmin edilen ve onun ilk eseri olması muhtemel bulunan *Maḳāla fī ṣınā'at al-manṭıḳ*'ın, şimdiye kadar, arapça aslının önemli bir

1 « Maimonides and Ibn Rushd were the greatest philosophers of their time» Bk. Georges Sarton, *Introduction to the History of Science*, II, 1, s. 369. Baltimore, 1931 William - Wilkins.

2 Bk. *Intr.*, II, 1, s. 375.

3 Bk. C. Brockelmann, *GAL*, I, s. 644-645; *Suppl.*, I, s. 895; *Intr.*, II, 1, s. 370 - 374.

4 Bk. *Intr.*, II, 1. s. 339.

5 Bk. *Intr.*, II, 1, s, 369.

kısmının kaybolduğu zannediliyordu[6]. Arapça aslından, yalnız, ibrânî harflerle olmak üzere, iki yazma parçanın (fragment) varlığı bilinmekteydi[7]. Bunlardan birisi Paris (fonds hebreux, 1202) nüshası olup

6 "Vom arabischen Original ist kein volstendiges MS bekannt„. Bk. Steinschneider, *Die Hebraïsche Uebersetzungen und die Juden als Dolmetcher*, s. 434, 1956. Graz; "It is lost partly in Arabic„ Bk. *Intr.*, II, 1, s. 370. Krş. Mubahat Türker, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri, DTCF Dergisi*, XVI, 3-4, 1958, s. 178 not 51.

Bu eser hakkında bugüne kadar bilinen hususlar şunlardır: Eser ilkin Moses b. Tibbon (1230-1283) tarafından *Millot ha-Higgayon* adıyle, sonra Ahitub ben Isaac (XIII²) tarafından, nihayet, Joseph b. Vives (XIV²) tarafından birbiri ardı sıra ibrânîye çevrilmiştir. Birinci tercüme şerhli veya şerhsiz olarak, oldukça sık bir surette, onbeş defa basılmıştır (Bk. *Maimonide, Maḳāla fī ṣinā^{c}at al-manṭiq. Terminologie Logique*, Edition critique du texte hebreux traduit et commenté en français avec l'introduction et lexique hebreu, arabe, grec, latin, allemand, anglais, et français. Edition de l'original arabe des chapitres existants par. M. Ventura. Publiée à l'occasion du huit-centième anniversaire de Maimonide, s. 8 Paris 1935 Librairie Lipschutz). Sebastian Müller tarafından yapılmış olan lâtince tercüme *Logica Simonis* adıyle Bâsel de 1527 de neşredilmiştir. Eserin muhtelif şerhleri arasında meşhur matematikçi Mordehai ben Eliézar Comtino (öl. 1485. "Savant turc et talmudiste qui a vécu à Istanbul„ Bk. Vantura, *Maimonide*, s. 8; Krş. *die Hebr. Uebers.*, s. 435) nun şerhi David Slucki tarafından Varşova'da 1865 te yayınlanmıştır; bundan çok önce 1550 de Venedik'te yayınlanmış yazarı bilinmeyen iki şerhi, 1761-1765 te yayınlanmış olan Mendelssohn'un şerhini, 1795 te yayınlanmış Isak Satanov şerhini buraya ilâve etmek lâzımdır. Moses Samuel Neumann'ın almanca tercümesi 1822 de Venedik'te, S. L. Heilberg'inki ise 1828 de Breslau'da basılmıştır. Heidenheim'in tercümesi basılmamış, Heilprin ise 1846 da bir tenkitli metin hazırlamıştır (Bk. *die Hebr. Ueber.*. s. 436). M. Ventura, basilmış tercüme ve şerhlerin bir çok hatalar ihtiva etmesi yüzünden Moses b. Tibbon tercümesini oniki basma ve on yazma tercüme ve şerhlerle mukayese etmek suretiyle neşrederek fransızcaya çevirmiştir (Bk. *Maimonide*, s. 8). Halbuki Israel Efros, Ventura'nın bu neşrini tenkitli bir neşir saymamakla (Bk. *Maimonides. Treatise on Logic «Maḳāla fī ṣinā^{c}at al-manṭiḳ»* The original arabic and three Hebrew Translations. Critically edited on the basis of manuscripts and early editions and translated into english by Israel Efros, s. 3, not 2, New-York American Academy for Jewish Research 1938. Proceeding, vol. VIII, 1937-1938), kendisi, basmalara ve sekiz yazmaya dayanarak yeniden bir kritik metin vermiştir. Efros bu incelemesine ayrıca Ahitub'un ve şimdiye kadar neşredilmemiş olan Joseph b. Vives'in ibrânî tercümelerini de ilâve etmiş ve *Maḳāla fī ṣinā^{c}at al-manṭiḳ*'ı eksik ve ibrânî harfli arapça aslı ile M. b. Tibbon'un ibrânî tercümesine dayanarak, ingilizceye çevirmiştir.

Bu incelememizde, ibrânî ve lâtince, almanca, fransızca ve ingilizceye çevrilmiş olan eser, ilk defa tenkitli olarak neşrettiğimiz tam arapça aslından türkçeye de tercüme edilmekte, fransızca ve ingilizce tercümeleriyle karşılaştırılarak farklar belirtilmektedir,

7 Bk. ve Krş. *Die Hebr. Uebers.*, s. 434; *Maimonides*, s. 7; *Maimonides*, s. 3.

eserin ilk yedi bolümünü sonuna kadar ihtiva etmektedir, diğeri Bodleian (Oxford opp. Add. 40151) nüshası olup birinci nüshanın bittiği yerden başlayarak 8. Bölümün ortalarına doğru kopmakta ve 11. Bölüm'den bir parça arz etmektedir; lekeli bir nüshadır[8]. Ventura'nın eksik iki metni ilk defa olarak bu yazmalardan, ibrânî harflerle neşretmiş olduğu mâlûmdur[9]. Efros'a göre, Goldberg Paris yazmasına dayanarak 4. Bölümden bir iki satırı çok hatalı olarak *Ha Maggid* dergisinde (1861, s. 61 ve 1862, s. 62) neşretmiş, Simcha Pinscher de aynı dergide buna dair kabul edilemiyecek bir iki düzeltme yapmıştır. İşte Efros bu mülâhazalarla eksik arapça aslı, yine, yazmalarda olduğu gibi, ibrânî harflerle ikinci defa olarak neşretmiştir[10].

Halbuki bugün varlığını ilk defa *D. T. C. Fakültesi Dergisi*'nde haber verip tasvir etmiş olduğumuz iki eksiksiz yazma nüsha sayesinde filozofun *Maḳāla fī ṣınā'at al-manṭıḳ*'ının arapça aslı bulunmuş olmaktadır[11]. Nüshalardan birincisi bildiğimiz gibi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İsmail Saip Efendi kitaplarından[12] diğeri ise İstanbul Millet-Cârullah Efendi yazmalarındandır[13]. İstanbul nüshasının, olduğu gibi, harflerin şekilleri bile taklid edilerek, Ankara nüshasından çekilmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir[14]. Hattâ

---

8 Bk. ayn. yer.

9 Bk. *Maimonides*, Appandice. s. 131-142; Krş. Ay. yer. s. 9.

10 *Maimonides* içinde.

11 Bk. Türker, *Fārâbî'nin*, s. 177-178, 181.

12 Eser. 1/183 No. lu mecmuanın üçüncü risalesini teşkil etmektedir. "Şahsî nesih„ ile yazılmıştır. Umumiyetle noktasız ve harekesiz olup onbeş satırlık yirmi altı varaktır; diğer risalelerden müstakil olarak numaralanmıştır, tarihsizdir. Krş. Türker, *Fârâbi'nin*, s. 178.

13 1349 No. lu mecmuanın ikinci ve sonuncu risalesini teşkil eden eser 20b—33a sahifelerini işgâl etmektedir. Sahife teselsülü olmakla beraber, 27a-b den hemen sonra gelen varak numara almadan atlanmıştır. Demek ki 27a-b ile 29a-b arasında numaralanmamış bir varak bulunmaktadır. 25 satırlı olan eser mecmuanın birinci sahifesinde كتاب اصطلاح للنطق ليعقوب الاسرائلى ابى اسحق بن يوسف şeklinde yanlış olarak, başka bir isimle başka bir müellife atfolunmaktadır.

14 Meselâ umumiyetle و ، ر ، ب in yanyana geldiği yerlerde yazı işlekliği dolayısiyle hasıl olan birleşmelerde, yani رو de, و , ﻩ ye kalbolarak ﻫ şeklini almıştır. ض ince yazıldığından ﺼ ile karıştırılmıştır (Bk. İS, 24/7 نظرى , CE 31b/ son satır نظهى) . Aynı şekilde تأمل (İS, 6/12) kelimesinin ت sinin bir noktası silinmiş ﺗ gibi olmuş. Bunu CE müstensihi تامل şeklinde yazmıştır (CE, 23a/22) İS, 13/1 de غذا kelimesinin ا silinmiş olduğundan CE de غذ yazılmıştır. 28a/

müstensih bu yüzden sık sık imlâ hataları yapmıştır. Biz bu hataları - tenkitli bir metin hazırlarken her ne kadar müstensihten gelen hatalar önemli değilse de - notlar halinde göstermeyi faydasız bulmadık. Çünkü bu, Mûsâ b. Meymûn'un çok önemli bir eserinin şimdilik bilinen yegâne ikinci nüshasını teşkil etmektedir; o bakımdan iki nüsha arasındaki farkları menşei ne olursa olsun, belirtmekten geri durmadık. Kaldı ki, İstanbul nüshasında tesbit etmiş olduğumuz atlamaları da ihmal edemezdik.

Eserin aslından yaptığımız türkçe tercümesini Ventura'nın fransızca, Efros'un ingilizce tercümeleriyle karşılaştırarak farklara ve ilâvelere işaret ettik. Bu suretle arapça asıl, ibrânî tercümelerde İbn-i Tibbon, Ahitub ve b. Vives gibi mütercimlere esas teşkil eden nüshalarla, uzaktan da olsa beraberce mütalea edilmiş oldu, Çünkü, mâlûm olduğu üzere, Efros ve Ventura eserin yarısından fazlasını bu ibrânî tercümelere dayanarak batı dillerine çevirmişlerdir.

Ventura'nın *Dalālat al-ḥā'irin*'in ana hatlarını ihtiva ettiğini söylediği imdi, Mûsâ İbn-i Meymûn'un sistemine bir giriş telâkki ettiği[15] bu eserin neşri ve tercümesi bir çok bakımlardan önem taşımaktadır. Eserin arapça aslı ilk defa olarak ve tam bir şekilde ortaya konulmakla, bir taraftan Efros'un eksik ve ibrânî harfli nüshalarda karşılaşmış olduğu güçlükler ve tereddütler giderilmek[16] diğer taraftan Ventura'nın ibrânî tercümelere dayanarak yapmış olduğu tercihler kıymetlendirilmek mümkün olacaktır. Fakat asıl büyük tercüme faaliyetlerinden sonra Aristoteles'in mantığını şerhleriyle büyük ve küçük muhtasarlariyle İslâm âleminde yerleştiren Fârâbî'nîn Mûsâ b. Meymûn üzerinde yapmış olduğu tesiri, cümlelerine varıncaya kadar, doğrudan doğruya gösteren[17]

---

sondan ikinci satır). Fakat yazmaya dikkatle bakıldığı vakit hem ; un ; olduğu görülür, hem de ا in izi farkedilir. İS. 15/11 de ابن kelimesindeki ن harfi biraz yarım yazılmış olduğundan CE de ابز şeklini almıştır (28a/11).

15 Bk. *Maimonides*, s. 18.

16 Meselâ, 8. Bahisteki zamir meselesinde kendini gösteren güçlük hakkında Bk. *Maimonides*, s. 15.

17 منزلتها من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان ... D.F.C.F.D التوطئة فى المنطق Bk. XVI, 3-4, s. 187).

منزلة صناعة المنطق من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان (Krş. burada s. 24a)

ويشتمل على المقولات المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة (Bk. aynı eser, s. 190)

وهو يشتمل على المقولات المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة (Krş. aynı eser, s. 15b)

bir vesika ortaya çıkmış, Mûsâ b. Meymûn'un Fârâbî'nin mantık sahasındaki değeri hakkındaki sözleri teyit edilmiş[18] ve fel-

---

والكتاب الثانى من كتب المنطق تشتمل على المقولات المركبة والالفاظ المركبة (Krş. ay. yer.)

ولما كانت هذه الصناعة... تعطى القوة الناطقة قوانين الناطقة فى المعقولات وهو النطق الداخل ... و قوانين مشتركة لجميع الألسنة تسددبها النطق الخارج نحو الصواب و تحرزه من الغلط (Krş. ay. es. 23b)

والثانى كتاب العبارة ويشتمل على المقولات المركبة والالفاظ المركبة (Bk. ay. yer)

وهذه الصناعة لما كانت تعطى القوة قوانين ... فى النطق الداخل الذى هو المعقولات و قوانين مشتركة لجميع الألسنة فى النطق الخارج الذى هو الألفاظ وتسددبها القوة الناطقة فى الأمرين جميعاً نحو الصواب وتحرزها من الغلط فيهما جميعاً (Bk. aynı eser s. 191-192)

Esasen, eserin başlangıcından 8. Bölüme kadar olan kısımda yine Fârâbî'nin *K. al-Ḳıyās al-ṣaġīr*'inde ele almış olduğu hususlara temas edilmiş (Krş. *Fârâbî*'nin s. 214-286), sonraki bölümlerde ise tekrar Fârâbî'nin *K. al-Tavṭi'a f'īl-Manṭıḳ ve K. al-Fuṣūl yuḥtācu ilayha* ve *Peri Hermeneias Muhtasarı* isimli mantık eserleri takip edilmiştir. Meselâ, XI. Bölümde *Fuṣūl*'un 3. Bölümü taklid edilmiş, XII. Bölümde *Fuṣūl*'un 4. Bölümündeki misâller kullanılmıştır. XIII. Bölümde *Fuṣūl*'un 5. Bölümü ve *Peri Hermeneias Muhtasarı* örnek alınmıştır. Hattâ Mûsâ b. Meymûn Fârâbî'nin cümlesini onun ismini zikrederek vermiştir:

قداتفق فى لسان العرب أن كل اسم اعرابه الرفع والذى يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المستقيم وكل اسم مخفض أو منصوب هو الذى يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المائل فهذا كلام ابى نصر

ووافق فى اللسان العربى أن كان اعراب أكثر الأسماء المستقيمة الرفع واعراب أكثر الأسماء المائلة النصب والخفض

Bk. Peri Hemeneias Muhtasarı, Hamidiye I, 812, 22a/str. 7.

Bk. burada s. 20b.

Eserin XIV. Bölümünde ise bilhassa *el-Tavṭi'a* göz önünde bulundurulmuştur. Krş. *Fârâbî'nin*, s, 182-214.

Efros evvelce, Mûsâ b. Meymûn'un faydalanmış olduğu kaynaklar arasında sadece Fârâbî'nin değil, fakat Gazâlî ve İbn Sinâ'nın eserlerinin de muhtemel paylarından bahsetmiş ve Fârâbî'nin iki mantık eserinin ibrânî tercümelerinde, *Perakim* ve *Iggeret* (*al-Fuṣūl* ve *al-Tavṭi'a*) te bunu göstermiştir. Bu eserin Gazâlî'nîn mantık eserleriyle arzetmiş olduğu benzerliğe Comtino da işaret etmişti. (Bk, *Maimonides*, s. 20-21). Bununla beraber, büyük tercüme devrinden sonra mantık eserlerini tedvin edenin asıl Fârâbî olduğu, sonrakilerin onu takip ettiği göz önünde bulundurulmalıdır (Bk, L. Gardet- M. M. Anawati, *Introduction à la Théologie Musulmane*, 3. 74. 106, Paris 1948 Vrin),

18 Mûsâ b. Meymûn, Samuel b. Tibbon'a yazmış olduğu mektupta "And, in general, I advise you not to peruse any books on logic except those written by Abû Nasr Alfarabi„ (Bk. Kobes Teshubot ha-Rambam, Leipzig, 1859, II, 28) demektedir. Bk. ve Krş. *Maimonides*, s. 19; Leo Strauss, *Fârâbi's Plato*, s. 357, American Academy for Jewish Research, XVI, 1946-1957.

sefe tarihinde musevî filozofların mantık bilgilerinin kaynaklarından biri tesbit edilmiş olacaktır. Aynı zamanda, Mlle Goichon'un güzel bir örneğini vermiş olduğu şekilde (*Lexique de la Langue Philosophique d'Ibn Sīnā*, Paris 1938 de Brouwer), gelecekte hazırlanacak büyük islâm felsefesi lûgatine malzeme teşkil edecek olan vesikalara bir yenisi daha ilâve edilmiş bulunacaktır[19]. Ayrıca, eserin islâm felsefesi terimleriyle yeni temas edecek kimselere sağlayacağı faydayı da buraya ilâve etmek lûzumsuz olmasa gerektir[20].

19 Evvelce neşredilmiş olanlardan meselâ Bk. Yaḥyā b. ʿAdī, *Maḳāla f'ī-buhūṣ al-arbaʿa*, Neşreden M. Türker (*Yaḥyā ibn-î ʿAdi ve neşredilmemiş bir risâlesi*, DTCF Dergisi, XIV, 1-2, 1956, 98-101).

20 Efros'un bu eserin açık diline ve önemine dair hükmü tamamen yerindedir: "It this work, Maimonides offers a clear and concise exposition of the most important logical terms and also of some physical, metaphysical and ethical terms used in the discussion of logical theory. It is therefore not only a handbook on logic but also an introduction to philosophy, as the terms "logic„ and "philosophy„ were understood„ (Bk. *Maimonides*, s. 3).

Al-Maḳāla fī Ṣināʿat al-Manṭiḳ De Mūsā Ibn Maymūn (Maimonide)

MUBAHAT TÜRKER

Suivant la littèrature, considéré, comme Ibn Ruschd (Averroes) et Gèrard de Crèmone, autant grand qu'il mérite] d'être donné son nom à son époque, Abū ʿImrān Mūsā b. Maymūn b. ʿAbd Allāh al-Ḳurṭubī (al-Andalūsī) al-Isrā'īlī (30 Mars 1135-Novembre 1203)[1], dont son influence peut être constaté non seulement sur les Juifs et les Dominicains mais encore sur Spinoza et Kant[2], a donné, comme on le sait, des oeuvres importantes de théologie et de philosophie, de même que d'astronomie et de mèdecine[3], il a pû être surnommé *Moise le Second* ou Le *Moise de Son Temps* (Moses ha zeman)[4].

Bien qu'il soit écrit son oeuvre en arabe[5], à l'exception de *Misnah Torah* (Répétition de loi), on n'a publié jusqu' à ce temps-là que des traductions de ses oeuvres philosophiques en hébreu - sans exception -, en allemand, en anglais et en français. Bien mieux son oeuvre philosophique trés importante la *Dalālat al-Hā'irīn* (Guide des Egarés) est publié en caratères hebreux, comme on le sait. Il en est de même pour la *Maḳāla fī ṣināʿat al-manṭiḳ*.

Jusqu'á présent on croyait que l'arabe original de la *Maḳāla fī ṣināʿat al-manṭiḳ*, qui était probablement la première oeuvre de Mûsâ b. Maymûn et écrite approximativement en 1151 (d'après Steinschneider avant 1160) quand son auteur avait dix sept ans,

1 «Maimonides and İbn Ruschd were the greatest philosophers of their time» G, Sarton, Introduction to the History of Science, II, 1, P, 369, Baltimore, 1931 William-Wilkins.

2 *Intr.*, II. 1, P, 375,

3 Cf. C. Brockelmann, *GAL.* I, pp. 644-645; *Suppl.*, I, p. 895; *Intr.*, II, 1, pp. 370-374.

4 *Intr.*, II, 1, p, 369.

5 Ibid.

était perdu en partie[6]. On n'en avait que deux manuscrits écrits en caractères hebreux[7]. L'un d'eux est la copie de Paris (Fonds Hebreux, 1202) qui contient les septs premièrs chapitres, tandis que l'autre est la copie de Bodleian (Oxford app. Add. 40151) qui commence par la première se termine et qui vient à la

[6] «Vom arabischen Original ist kein volstendiges MS bekannt». Cf. M, Steinschneider, *Die Hebräische Uebersetzungen und die Juden als Dolmetcher*, p. 434, Graz; «It is lost partly in Arabic», Cf. *Intr.*, II, 1, P, 370; Comparez. M, Türker, *Fârabî'nin Bazı Mantık Eserleri*, *DTCF Dergisi*, XVI, 3-4, 1958, Ankara, p. 178 note 51.

Ce que nous connaissons de cet oeuvre c'est qu'elle était traduite pour la première fois en hebreu par Moses b. Tibbon (1240-1283) sous le titre *Millon ha Higgayon* puis par Ahitub ben Isaac (XIII[2] e. S.) et enfin par Joseph b. Vives (XIV[2]. e S.) La première traduction est publiée plusieurs fois, par exemple, quinze fois, accompagnée des commentaires ou sans commentaire (Cf. *Maimonide. Maḳāla Fī ṣinā*ᶜ*at al-manṭık. Terminologie Logique*. Edition critique du texte hebreu, traduit et commenté en français. Avec l'Introduction et Lexique hebreu, arabe, grec, latin allemand, anglais et français. Edition de l'original arabe des chapitres existants par M. Ventura. Publiée à l'occasion du huit-centième anniversaire de Maimonide, p. 8, Paris 1935 Librairie Lipschutz). La version latine faite par Sebastian Müller était publiée à Bâle sous le titre *Logia Simonis* en 1527. Parmi plusieurs commentaires celui qui est fait par le fameux matématicien Mordehai ben Eliézar Comtino (Mort en 1458; «Savant turc et talmudiste qui à vécu à Istanbul», Cf. Ventura, Maimonide, p, 8; comp. *Die Hebraïsche. Uebers.* p. 435) est publié par David Slucki à Varsovie en 1865 Il nous faut ajouter à cela les deux commentaires anonymes qui étaient publiés à Venise en 1550, le commentaire fait par Mendelssohn et publié en 1761-1765, enfin, le Commentaire publié en 1795 d'Isaac Satanov. La truduction en allemand de Moses Samuel Neumann est parue en 1822 à Venise, celle de S.ᵉL. Heilberg en 1828 à Breslau. La traduction de Heidenheim n'est pas publiée; Heilprin en a donné une édition critique en 1846 (Voir *die Hebr. Ueber.*, p. 436). M, Ventura a dû éditer et traduire en français la traduction en hebreu faite par Moses b. Tibbon, en se basant sur le douze oeuvres imprimées et sur les dix manuscrits, à cause des fautes commises dans les traductions publiées et des commentaires (Cf, *Maïmonide*, p. 8) Or, Efros ne considère pas l'édition faite par Ventura comme une édition critique (Cf. *Maïmonides Treatise on Logic* (*Maḳāla fī Ṣinā*ᶜ*at al Mantiq*). The original arabic and the three Hebrew Translations. Critically edited on the Basis of Manuscripts and early edition and Translated into English by Israel Efros, p. 3, note 2, *New York American Academy for Jewish Research* 1938. Proceeding. vol.. VIII, 1937 - 1938) il a établi de nouveau une édition critique en se basant des imprimées et les huit manuscrits. Efros a donné aussi dans son étude la traduction faite par Ahiub et celle de Josaph b. Vives, qui ne sont pas publiée jusqu'ici. Il a traduit en anglais La *Maḳāla* à la fois sur le texte trés incomplet en arabe, écrit en caractères hébreux, et sur la traduction hebraique de Moses b. Tibbon.

[7] *die Hebr. Uebers.*, p. 484; *Maimonide*, p. 7; *Maïmonides*, p. 3.

fin vers le milieu du huitième chapitre et qui contient à part une partie d'onzième chapitre. D'après Efros le manuscrit n'est pas en bon état[8].

On sait que Ventura avait édité pour la première fois le texte arabe incomplet et écrit en caractères hébreux, sans changer les caractères[9]. D'après Efros, Goldberg avait publié dans la revue *Ha Maggid* (1861, p. 61 et 1862, s. 62) quelques lignes du 4. Chapitre, plein des fautes, en se basant sur la copie de Paris, tandis que Simcha Pinscher en avait fait quelques corrections qui manquaient de valeur, dans la même revue. Voilà pourquoi Efros avait dû éditer pour la deuxième fois le même texte en arabe, écrit en caratères hebreux[10].

Or, aujourd'hui, on a trouvé le texte intégral en arabe de la *Maḳāla fī ṣināᶜat al-manṭiḳ*, grâce à deux manuscrits dont nous avons parlé et décrit pour la première fois dans *la Revue de la Faculté des Langues d'Histoire et de Géographie*[11]. L'un de ces manuscrits se trouve dans la Bibliothèque de la Faculté des Langues d'Histoire et de Géographie, Département des Manuscrits d'İsmail Saib Efendi, Ankara,[12] tandis que l'autre se trouve dans la Bibliothèque Millet-Cârullah Efendi, Istanbul[13]. On a quelques raisons de penser que la copie d'Istanbul a pour modéle le texte de la Bibliothèque d'Ismail Saib Efendi[14]. Le copiste, fort probablement, ne

---

8 Ibid.

9 Voir *Maïmonide*, Appendice, pp. 131-142, comp. p. 9.

10 Dans *Maimonides*.

11 Voir *Fârâbî'nin*, pp. 477-178, 181,

12 Il est le troisième traîté du recueil, no. 1-183. Le ms. pour dimension 12. × 19.5 cm.; la partie écrite mésure 9 × 12 cm. Les feuillets a en bon état ant numérotés a part; ceux de la *Maḳāle* sont au nombre de vingt six et comptent 15 lignes par page, Le caractère est «Nesh-i Şahsî», généralement sans points diacritiques, ni voyelle (haraka); le texte est pourtant très lisible. Pas de date de copie, ni de nom de copiste. Mais il a probablement été écrit au sixième siècle de l'Hégire (XIII. s. J. C). Consulter. *Fârâbî'nin*. p. 198.

13 Il est le second traité du recueil no. 1349 (20 b—33 a). La première page du recueil porte pour titre : كتاب اصطلاح للنطق ليعقوب الاسرائلى ابو اسحق بن يوسوف Il y a la, donc, une erreur. Chaque page contient 25 lignes. Les feuillets sont numérotés régulièrement à l'exception de l'un d'eux qui suit immédiatement le vinge septième. On a ommis de le numérotér, et on a passé au suivaent. Il se trouve donc, entre le vingt septième et le vingt huitième un feuillet- non numéroté.

14 Voici quelques exemples: Le mot نظرى (İS, p. 24 a, 1.7) est écrit avec ر lié au ى Il est recopié comme نظمى (CE, p. 31, 1. 25), Le mot تأمل (İS, p..

connaissant pas bien l'arabe, par conséquent, en imitant simplement l'écriture, a commis plusieurs fautes orthographiques. Bien qu'il ne soit guère intéressant de signaler à chaque fois dans une édition critique, les fautes de copiste, nous avons cru devoir en faire état, le plus souvent, dans l'apparat de notre édition, en considérant nous n'avons que ces deux seuls manuscrits jusqu'ici d'une oeuvre très importante de Mûsâ b. Maymûn. Nous avons indiqué en même temps quelques ommissions de phrase dans la deuxième copie.

Nous avons comparé notre traduction en turc de la *Maḳāla* faite sur l'original, avec les traductions française et anglaise sur la versions hebraique et nous avons indiqué les variantes. De cette façon, le texte arabe a été étudié, en somme, en comparaison avec les copies qui ont servi de base des traductions en hébreu d'Ibn Tibbon, d'Ahitub et d'Ibn Vives.

L'édition de cet oeuvre qui a les traits essentiels de la *Dalālat al-hā'irīn* et qui est considérée par Ventura comme une introduction au système de Mûsâ b. Maymûn, est importante à plusieurs égards[15]. D'une part il est possible de supprimer les difficultés qu' Efros avait signalées devant deux copies incomplètes en arabe et écrites en caractères hebreux[16] et d'autre part d'apprécier la valeur du choix des mots fait par Ventura assez librement en se basant sur des traductions en hebreu. En outre, nous avons désormais un document qui permet de préciser l'influence d'al-Fârâbî, le fondateur proprement dit de la philosophie dans le monde musulmane et qui, après la periode de traduction, a dépensé un grand effort pour faire connaître la logique d'Aristote par ses commentaires et ses paraphrase moyens ou petits, sur Mûsâ b. Maymûn jusqu'à dans le détail des phrases[17], de vérifier le témoignage

---

6a, l. 12), est recopié comme تأمل (CE, p. 23 a, l. 22), un deux des points diacritiques sur le ت étant éffacé, Si l'on examine, on en voit facilement la trace. Il en est de même pour le mot اغذا (IS, p. 13,l. 1) qui est devenu غذ (CE; p. 26 b, l. 24), le ا étant effacé. Le mot ان (IS, p. 15, l. 11.) est devenu از (CE, p. 28a, l, 11), le ن étant écrit en moitié.

15 Voir *Maimonide*; p. 18.

16 Voir Par exemple, pour la difficulté sur la question d'adverbe au huitième chapitre, *Maïmonides*, p. 15.

17 منزلة صناعة المنطق من العقل منزلة صناعة منزلتها من العقل منزلة صناعة النحو

de Mûsâ b. Maymûn sur l'autorité d'al-Fârâbî[18], de connaître, au point de vue de l'Histoire de la philosophie, l'une des sources

النحو من اللسان (Cf. ici, Texte. p. 24a) من اللسان...

(Cf. التوطئة فى المنطق D.T.C.F. Dergisi ; XVI, 3-4, p. 187.)

وهو يشتمل على المقولات المفردة المدلول عليه بالاٴلفاظ المفردة (Cf. Ibid. p. 15b.)

ويشتمل على المقولات المفردة المدلول عليه بالاٴلفاظ المفردة (Cf. Ibid. p. 190)

والكتاب الثانى من كتب المنطق تشتمل على المقولات المركبة والاٴلفاظ المركبة (Cf. Ibid)،

والثانى كتاب العبارة ويشتمل على المقولات المركبة والاٴلفاظ المركبة (Cf. Ibid.)

ولما كانت هذه الصناعة ... تعطى القوة الناطقة قوانين قوانين فى المقولات وهو النطق الداخل ... و ... قوانين مشتركة لجميع الاٴلسنة تسددبها النطق الخارج نحو الصواب و خرزه من الغط (Cf. Ibid., P. 23b)

وهذ الصناعة لما كانت تعطى القوة الناطقة قوانين فى النطق الداخل الذى هو المقولات و قوانين مشتركة لجميع الاٴلسنةفى النطق الخارج الذى هو الاٴلفاظ وتسددبها القوة الناطقة فى الاٴمرين جميعاً نحو الصواب لحرز وها من الغلط فيهما جميعاً (Cf. Ibid. pp. 191-192)

Du commencement jusqu' au huitième chapitre, on a traîté des sujets qu'al-Fârâbî avait exposé déja dans son *K. Kıyās al-ṣaġīr* (Cf. *Fârâbî'nin*, pp. 214-286). Du huitième chapitre jusqu, à la fin de l'oeuvre on a suivie les trâités logiques d'al-Fârâbî intitulés la *Tavṭ'a fī'l-manṭıḳ*, la *Fūṣūl yuhtācu ilaghā* et le *Muḥtaṣar Bārīmingās*. Comme par exemple, au XI. e Ch. on a suivie 3 e Ch. de la *Fuṣūl*; au XII e. Ch. on a employé des exemples du 4e. Ch. de la *Fuṣūl*. Le XIII ech. est écrit suivant le 5e. Ch. de la *Fuṣūl* et de *Muḥtaṣar Bārimingās*. Même, Mûsâ b. Maymûn a donné la phrase d'l-Fârâbî en citant son nom :

قداتفق فى لسان العرب ان كل اسم اعرابه الرفع هوالذى يسميه اهل صناعة المنطق الاسم المستقيم وكل اسم مخفض او منصوب هو الذى يسميه اهل صناعة المنطق الاسم المائل فهذا كلام ابى نصر (Cf. ici, p. 20b.)

ووافق فى اللسان العربى ان كان اعراب اكثر الاٴسماء المستقيمة الرفع واعراب اكثر الاٴسماء المائلة النصب والخفض (Cf. Muhtasar Barimiyas, Hamidiye, I, 812, 22a, l. 7)

Le XIVe Ch, est rédigé á l'exemple de la *Tavṭi'a* Cf. *Fârâbî'nin*, pp. 182-214.

Efros avait déja parlé, d'une façon probable, parmi les oeuvres auxquelles Mûsâ b. Maymûn est puisé, non seulement des oeuvres d'al-Fârâbî, mais encore de celles d'Ibn Sinâ et d'al-Gazalî; et il a donné des exemples tirés de *Perakim* et de *Iggeret* versions hebraiques de la *Fuṣūl* et de la *Tavṭi'a*. Comtino, à son tour, avait indiqué la ressemblence entre la *Maḳāla* et les oeuvres logiques d'al-Gazâlî (Cf, *Maimonides*, pp. 20-21). Pourtant, il serait favorables aux faits historiques de considérer al-Fârâbî comme celui qui compose le premier des oeuvres logiques après la période de traduction et les autres comme ceux qui l'ont suivi, (Cf. L. Gardet, MM, Anawati, *Introduction à la Théologie Musulmane*, pp. 74, 106, Paris, 1948 Vrin).

[18] Mûsâ b. Maymûn avait écrit dans sa lettre adressée à Samuel b, Tib-

ou les philosophes juifs ont pû étendre leurs connaissances dans le domain de la logique. Enfin il n'est pas inutile de dire qu'on a désormais un nouveau document très clair et précis pour l'établissement d'un futur vocabulaire de terminologie philosophique en langue arabe[19], à l'exemple précieux de *Lexique de la langue Philosophique d'Ibn Sīnā* de Mlle A. M. Goichon (1938 Paris De Brouwer), sans laisser oublier sa fonction d'être utile à ceux qui s'initient aux termes philosophiques en arabe[20].

bon qu' «And, in general, I advise you not to peruse any books on logic except those written by Abû Nasr al-Fârâbî« (Cf. *Kobes Teshubot ha-Rambam*. Leipzig 1859, II, 28) (Cf. and comp, *Maimonides*, p. 19. Leo Strauss, *Fârâbî's Plato*. p. 357, American Academy for Jewish Research, XVI, 1946-1947).

49 Cf. par exemple la *Maḳāla fī'l-baḥūṣ al-arbaᶜa* de Yahyā b; ᶜAdī. Dans, M. Türker, *Yaḥyā ibn-i ᶜAdī ve Neşredilmemiş bir Risalesi*, *DTCF Dergisi*, XIV. 1-2, 1956, 98-102.

20 Efros a bien raison de conclure ainsi : «In this work, Maimonides offers a clear and concise exposition of the most important logical terms and also of some physical, metaphysical and ethical terms used in the discussion of logical theory. It is therefore not only a handbook on logic but also an introduction to philosophy, as the terms «logic» and «philosophy» were understood» (Cf, *Maimonides*, p. 3).

Mūsā b. ʿAballāh al-İsrā'īlī al-Ḳurṭubī'nin Mantıkla İlgili Olan İsimlerin Açıklanması Hakkındaki Risalesi *

Âlemlerin Rabbı olan Tanrının adıyle başlıyorum

Din ilimleriyle uğraşan ve arap dilini açık, temiz ve tesirli bir şekilde kullananlardan bir efendi hazretleri mantık sanatını inceleyen bir kimseden, kendisine, mantık sanatında sık sık geçen isimlerin mânâlarını açıklamasını ve mantıkçıların terimlerini onların kullanışta uzlaştıkları şekilde bildirmesini, bunun için sözün az ve öz olanını tercih etmesini, mânâları anlatmak hususunda mübalâğaya kaçmamasını istedi. Tâ ki söz uzayıp gitmesin. Çünkü onun maksadı - izzeti daim olsun - bu sanatı şimdi zikredeceğim şeylerden öğrenmek değildir[1]. Zira bu sanatı öğrenmeye başlamak isteyen kimseler için hazırlanmış girişler pek çoktur. Onun maksadı, sadece, mantıkçıların ifadelerinin çoğunda geçen terimleri öğrenmektir, yoksa başka bir şey değildir.

O halde, şimdi, istenilen şeyi söylemekle başlıyorum ve diyorum ki[2]:

BÖLÜM (I)

Arap nahivcilerinin «*Mübtedâ*» dedikleri isim, mantıkçıların «*Konu*» (Mevzu) dedikleri şeydir. Nahivcilerin «*Mübtedânın haberi*» dedikleri şey mantıkçıların «*Yüklem*» (Mahmûl) dedikleridir. «*Haber*» ister bir isim, ister bir fiil, ister bir zarf, isterse bir

* Ventura: «*Terminologie Logique*». Ayrıca «Court Traité sur l'art de la Logique» (Bk. s. 7) ve «Les Termes de la Logique = Milloth hahiggayon» (Bk. s. 8). Efros: «*Treatiese on Logic*».

1 Ventura'nın tercümesi arapça asla uymamakta, halbuki Efrosun'ki uymaktadır, krş. «Car il n'entend point se livrer à l'étude de cet art, tel qu'il lui a été décrit, dans le but d'augmenter son prestige...». «For his intention, may his glory everlasting, was not to learn the art I am about to outline to him..».

2 Krş. Ventura «Ceci dit, je passe au développement du sujet désiré....» Efros: «I begin then to present the desired discussion»,...».

cümle olsun, bütün bunların hepsine « *Yüklem* » denir. «Haber» in bir olumlu veya bir olumsuz olması arasında da fark yoktur. Bunun misâli şu sözümüzdür; « Zeyd ayakta (dır) »[3]. Diyoruz ki «Zeyd» konudur, «ayakta (dır)» yüklemdir; «Zeyd ayakta değil (dir)» sözümüz, yahut, « Zeyd değil (dir) ayakta » sözümüz de böyledir. Bu hususta diyoruz ki: «Zeyd» konudur, «ayakta değil (dir) » yüklemdir. Bunun gibi; «Zeyd ayağa kalktı» veya «kalkar» dersen, biz de deriz ki «Zeyd» konudur, «kalktı» veya «kalkar» ise yüklemdir. Bunun gibi, eğer, »Zeyd evdedir» dersen «Zeyd» konudur, «evde» yüklemdir deriz. Bunun gibi, eğer, bir cümleyi veya bir fiili ve ona bağlı bir şeyi haber verirsen, bütün bunlara *«Yüklem»* deriz.

«Haber» ile «Haber verilen» den yeni konu ve yüklemden mürekkep olan sözün bütününe, ister olumlu (icabî) olsun ister olumsuz (Selbî) olsun, işte buna, « *Önerme* » (Kaziye) diyoruz; buna *«Cezimli söz»* de deriz. İsterse önermede ağızdan çıkan sesler (Elfâz) çok olsun, önermenin daima iki parçası vardır: Konu ve yüklem. Bunun misâli şu sözümüzdür: «Amr'ın[4] evinde oturmuş olan Basralı Zeyd[5], onun oğlu Mısırlı Ebû Bekir'i[6] öldürdü». Biz diyoruz ki bu önermenin konusu «Amr'ın evinde oturmuş olan Basralı Zeyd» dir. Yüklemi ise « Onun oğlu Mısırlı Ebû Bekir'i öldürdü» dür. İşte bu tarz üzere misâl alınır.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin toplamı dörttür: *«Konu»*, *«Yüklem»*, *«Önerme»*, *«Cezimli söz»*.

BÖLÜM (II)

Her önermede ya bir şeyi bir şey hakkında olumlu kılarsın, «Zeyd bilgindir», «Zeyd ayaktadır» sözünde olduğu gibi, veyahut bir şeyi bir şeyden selbedersin, «Zeyd bilgin değildir» veya «Zeyd

---

3 Ventura : «Ruben», Efros; «Ruben». Bütün tercüme boyunca aynı misâl getirilmiştir, Bu değişiklik İbn Tibban'un tercümesine atfedilmektedir.

4 Ventura: «Siméon». İbrânî harfli asıl nüshada ᶜOmar mi acaba? Çünkü Ventura ᶜOmar'ın — ᶜAmr'ın değil — «Simoén» şeklinde değiştirildiğinden bahsetmektedir. Halbuki Achitub tercümesinde isimleri muhafaza etmiştir.

5 Ventura : «Ruben l'ébreu».

6 Ventura : «Laban l'araméen».

7 Ventura : «Tu peux juger par analogie sur d'autres cas». Erros: «Let this guide you in all other expressions».

ayakta değildir» sözü gibi. Bir şeyin bir şey hakkında olumlu kılındığına *«Olumlu önerme»*, bir şeyin bir şeyden selbedildiğine *«Olumsuz önerme»* deriz.

Olumlu ya yüklemi konunun hepsi hakkında olumlu kılar, «bütün insanlar hayvandır» sözünde olduğu gibi. İşte buna *«Küllî olumlu»* deriz. *«Bütün»* e ise *«Küllî sur»* denir. Veya olumlu önerme yüklemi konunun bir kısmı hakkında olumlu kılar. «Bazı insanlar yazıcıdır» sözünde olduğu gibi. İşte buna da *«Cüz'î olumlu»* deriz. *«Bazı»*ya *«Olumlu cüz'î sur»* denir. Olumsuz, ya yüklemi bütün konudan selbeder, «Hiç bir insan taş değildir» sözünde olduğu gibi, işte buna *«Küllî olumsuz»* deriz. *«Hiçbir»* e *«Olumsuz küllî sur»* denir. Veyahut, olumsuz konunun bir kısmından selbeder. «Her insan yazıcı değildir» veya «Bazı insan yazıcı değildir» veya «değildir bazı insan yazıcı» sözünde olduğu gibi. İşte buna da *«Cüz'î olumsuz»* deriz. Bizce bu deyişte cüz'î olumsuz olmak bakımından bir fark yoktur. Fakat biz cüz'î olumsuz söyleyişimizde daima *«Her... değil»* in bulunmasını isteriz ve «Her... değil» e *«Olumsuz cüz'î sur»* denir. Bu suretle surlar dört tane olurlar: «Bütün», «Bazı», «Hiçbir», «Her... değil». Sur sahibi önermeler de dört tane olurlar: «Küllî olumlu», «Cüz'î olumlu», «Küllî olumsuz», «Cüz'î olumsuz».

Eğer, önermenin konusu yanında, «İnsan hayvandır», «İnsan yazıcıdır» sözlerimizde olduğu gibi hiçbir sur bulunmazsa bu önermeye *«Belirsiz»* (Muhmele) deriz. Yani, açık bırakılmıştır ve hiçbir surla sınırlandırılmamıştır[8]. Onun bize mevkii, ister olumlu olsun ister olumsuz olsun, daima cüz'înin mevkiidir. Çünkü, «İnsan yazıcıdır» sözümüzün kıymeti bizce «Bazı insanlar yazıcıdır» sözümüzün kıymetindedir. İşte bunun için «İnsan yazıcı değildir» sözümüz «Her insan yazıcı değildir» sözümüz gibidir. Önermenin konusu «Zeyd canlıdır», «Amr yazıcıdır», «Bekir bilgindir»[9] sözümüzde olduğu gibi, şahsî olunca, bu önermelere *«Şahsîler»* deriz. Bu suretle önermeler zarurî olarak altı kısım olmuş olurlar: Ya «Küllî olumlu» veya «Cüz'î olumlu», yahut «Küllî olumsuz» veya «Cüz'î olumsuz» yahut mevkii olumlu veya olumsuz cüzînin mevkiinde

8 Önermenin etrafı bir sur ile, bir duvar ile çevrilmiş gibi telâkki edilebileceği için «sur» yerine «çevre», «sur sahibi» yerine «çevreli» veya «çevrik», «sur» konulması ihmal edilmiş olan önermeye de «çevresiz» demek mümkün görünmektedir.

9 Ventura: «Lévi».

olan «Belirsiz» veya «Şahsî». Bu da yine ya olumlu olur veya olumsuz olur.

Önermenin umumî veya hususî mânâya delâlet etmiş olduğu hususa *«Önermenin niceliği»* (Kaziyenin kemiyeti) deriz, olumlu veya olumsuz mânâya delâlet etmiş olduğu hususa *«Önermenin niteliği»* deriz. Bunun misâli «Her insan hayvandır» sözümüzdür. Bu önermenin niceliğine *«Küllî»* deriz, niteliğine ise *«Tasdik»* deriz. «Bazı insanlar yazıcı değildir» dediğimiz vakit, bu önermenin niceliğine *«Cüzî»* deriz, niteliğine ise *«Selp»* deriz.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimler ondört tanedir, o isimler şunlardır: *«Olumlu önerme»*,, *«Olumsuz önerme»*, *«Küllî olumlu»*, *«Cüzî olumlu»*, *«Küllî olumsuz»*, *«Cüzî olumsuz«*, *«Belirsiz önerme»*, *«Şahsî önerme»*, *«Olumlu küllî sur»*, *«Olumsuz küllî sur»*, *«Olumlu cüzî sur»*, *«Olumsuz cüzî sur»*, *«Önermenin niceliği»*, *«Önermenin niteliği»*.

BÖLÜM (III)

Yüklemi bir fiil olan her önermeye veya fiile ve ona birleşene *«İki-Parçalı»* (Sünâî) deriz, bu ister olumlu olsun isterse olumsuz olsun. Meselâ: «Zeyd ayağa kalktı» veya «Zeyd Ebû Bekir'i öldürdü» sözümüz veya «Zeyd ayağa kalkmaz», «Zeydin babası Ebû Bekiri öldürmez»[10] sözümüz. Bütün bu önermelere «İki-parçalı» deriz. Çünkü, yüklemleriyle konuları arasında üçüncü bir şeye muhtaç değildirler. Ama önermenin yüklemi bir isim olursa, ona *«Üç-parçalı»* (Sülâsî) deriz. Şöyle ki: «Zeyd ayakta[11]» sözümüzü alalım. Bu ağızdan çıkan ses bu önermenin yükleminin, bu önermenin konusuyle hangi zamanda bağlanmış olduğunu göstermez. Acaba Zeyd şimdi mi ayaktadır, yoksa geçmişte mi ayaktaydı, yoksa gelecekte mi ayakta olacaktır? O halde, muhakkak surette yüklemi konu ile bağlayan üçüncü bir kelimeye ihtiyaç vardır. Şu sözümüzde olduğu gibi: «Zeyd şimdi ayaktadır» veya «Zeyd ayakta idi» veyahut «Zeyd ayakta olacaktır». İster bu fiil bizce açığa vurulmuş olsun, ister olmasın. İşte onun için biz ona «Üç parçalı» diyoruz. Yüklemi konu ile geçmiş veya gelecek herhangi

10 Ventura: «Ruben ne tuera pas Siméon». Efros: «He did not kill Abu Bekir.

11 Cümleyi «Zeyd ayaktadır» tarzında çevirmek lâzım gelir iken müellifin anlatmak istediği mânâyı hissettirmek endişesiyle bu şekli tercih ettik,

belirlenmemiş zamanda bağlayan bu fiillere «*Varlık bildiren fiiller*» (Efâl-i vucudiye) denir. Onlar şunlardır: İdi, olacaktır, oldu, var oldu ve onlardan çekilenler. Çünkü onlar yüklemin belirlenmiş bir zamanda konuda var olduğuna delâlet ederler.

Önermenin yüklemine, yüklemin konu hakkındaki varlığının niteliğine delâlet eden ağızdan çıkan bir ses birleştirilir, «mümkün», «mümteni», «muhtemel», «kaçınılmaz», «vâcip», «zarurî», «güzel» «çirkin», «lâzımdır», «icabeder» ve daha onun gibiler. Ağızdan çıkan bu sesler ve onlara benzeyenler iki-parçalı veya üç-parçalı önermelerde olurlar. Biz ağızdan çıkan bu seslere veya onlara benzeyenlere «*Cihetler*» diyoruz. Meselâ «İnsanın yazması mümkündür gibi. «Mümkün» e cihet diyoruz. «Bütün insanlar zarurî olarak hayvandırlar» sözümüz de öyledir. «Zarurî olarak» a cihet diyoruz. «Zeyd'in ayağa kalkması icabeder», «Zeyd'in yüzünün pis olması çirkindir»[12]; «Zeyd'in bilmesi lâzımdır», «Zeyd'in şöyle yapması muhtemeldir», bütün bunlara «*Cihetler*» diyoruz. «*Kelime*» ye «*Fiil*» deriz. «*Kelimeler*» e ise «*Fiiller*» deriz.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin hepsi beş tanedir; onlar şunlardır: «*İki-parçalı önerme*», «*Üç- parçalı önerme*», «*Varlık bildiren fiiller*», «*Kelime* (yani fiil)», «*Cihet*».

BÖLÜM (IV)

Yüklemleri ve konuları aynı olan fakat biri olumlu diğeri olumsuz iki önermeye «*İki karşılıklılar*» (Mütekabiller) deriz; tasdik ve selbe «*Karşı olma*» (tekabül) deriz. Bunun misâli şu sözümüzdür: «Zeyd bilgindir», «Zeyd bilgin değildir». Yahut şu sözümüzdür: «İnsan yazıcıdır», «İnsan yazıcı değildir». İşte bu iki önermeye ve bu ikisine benzeyen bütün diğerlerine «İki karşılıklılar» deriz.

Eğer, karşı olma sur sahibi olan iki önerme arasında vuku bulursa, o zaman bunun kendisine has bir ismi olur. Eğer karşılıklı olan iki önermeden herbirine küllî sur birleştirilirse, «Bütün insanlar hayvandır», «Hiç bir insan hayvan değildir» sözümüzde olduğu gibi, o zaman bu iki önermeye «*İki zıtlar*» deriz; bu karşı olmaya da «*Zıtlık*» deriz. Eğer her bir önermeye cüz'î bir sur birleştirilirse, «Bazı insanlar yazıcıdır», «Bazı insanlar yazıcı değil-

Efros: «It is ugly for Zayd to insult».

dir» sözümüzde olduğu gibi, o zaman bu ikisine «*İki zıtların altındakiler*» deriz. Eğer iki önermeden birine küllî bir sur diğerine cüzî bir sur birleştirilirse; o takdirde onlara «*İki çelişikler*» (Mütenakızlar) deriz. İşte «*Çelişme*» (tenakuz) dediğimiz mânâ bu mânâdır. Bu, iki sınıf teşkil eder; iki önermeden birinin küllî olumlu diğerinin cüzî olumsuz olmasıdır; «Bütün insanlar hayvandır», «Her insan hayvan değildir» sözümüzde olduğu gibi. Bu ikisi iki çelişiktirler. İkinci sınıf, önermenin birinin küllî olumsuz, diğerinin cüz'î olumlu olmasıdır. «Hiç bir insan uçucu değildir»[13], «Bazı insanlar uçucudur» sözümüzde olduğu gibi. Bu ikisi de yine iki çelişiklerdir.

Şurası bilinmektedir ki, bir şeyi herhangi bir şey hakkında tasdik ettiğin veya ondan selbettiğin vakit tasdik veya selbedilen bu şey o şey hakkında ya zarurî, ya mümkün veya mümteni olmaktan hali kalmaz. Bunun misâli «Bütün insanlar hayvandır» sözümüzdür. Bu önermeye «*Zarurî*» deriz. «Bütün insanlar uçucudur» dersek bu önermeye «*Mümtenî*» deriz. Eğer, «Bazı insanlar yazıcıdır» dersek[14], bu önermeye «*Mümkün*» dür deriz. Zarurî ve mümteni', ikisine birden «*Kaçınılmaz*» (İztırarî) deriz. Çünkü biz, «İnsan kaçınılmaz surette hayvandır», «İnsan kaçınılmaz surette uçucu değildir» diyoruz. Meselâ Zeyd hakkında, doğduğu zaman, «Bu Zeyd yazıcıdır» dersek veya «Bu Zeyd yazıcı değildir» dersek o takdirde bunlara «*Gerçekten mümkün*» dür deriz. Meselâ, Ebû İshak'tan[15] bahsederek, «Ebû İshak yazıcıdır» dersek, o takdirde bu önermeye mümkün demeyiz, bilâkis, «*Mutlak önerme*» veya «*Varlık bildiren önerme*» (Kaziye-i vucudîye) deriz. Çünkü, her mümkün, gelecekte iki mümkünden birinin varlığı belli olmadan önce, gerçekten mümkündür. Ancak, varlığı belli olanın varlığı belli olduktan sonra bu imkân ortadan kalkar. Ayakta olan Zeyd ayakta olduğu vakit, onun ayakta olması onun için mümkün değildir, bilâkis, bu onun hakkında o zaman vâcip olan bir şeye benzemektedir.

Bu bölümde mânâları açıklanan isimlerin hepsi oniki tanedir. Onlar şunlardır: «*Karşı olma*», «*Zıtlık*», «*İki karşılıklı olanlar*», «*İki zıt olanlar*», «*İki çelişik olanlar*», «*İki zıt olanların altındakiler*», «*Zarurî önerme*», «*Mümteni önerme*», «*Mümkün önerme*», «*Kaçınılmaz önerme*», «*Mutlak önerme*», «*Varlık bildiren önerme*».

---

13 Ventura: «Oiseau».

14 Ventura: «Oiseau». Efros: «Bird».

15 Ventura: «Ezra le Scribe».

BÖLÜM (V)

Her önermenin yüklemi konuya konusu yükleme çevrilir de o önerme evvelce olduğu şekilde doğru olarak kalırsa buna «*Önermenin aksedilmesi*» deriz; bu önermeye de «*Aksedilmiş Önerme*» deriz. Eğer, doğruluğunu muhafaza etmez de bilâkis, yanlış olursa, buna «*Önermenin değişimi*» (Kaziyenin inkılâbı) deriz; ona da «*Değiştirilmiş önerme*» (Maklûb Kaziye) deriz. Bunun misâli «Hiç bir insan uçucu değildir» ve onun aksedilmişi «Hiçbir uçucu insan değildir» sözümüzdür. Halbuki «Bütün insanlar hayvandır» sözümüzde eğer sen «Bazı hayvanlar insandır» dersen, bu, uygun bir aksetme olur; çünkü doğrudur. Ama eğer; «Bütün hayvanlar insandır» şeklinde aksedersen, o zaman bu bir değişim olur, akis olmaz.

Demek ki, bu bölümde açıklanmış olan isimlerin hepsi dört tanedir: «*Önermenin aksedilmesi*», «*Önermenin değişimi*»; «*Aksedilmiş önerme*», «*Değiştirilmiş önerme*».

BÖLÜM (VI)

İki farklı önermeden hiçbir zaman üçüncü bir şey lâzım gelmeyeceği en küçük bir düşünme yardımiyle anlaşılmış olur. Meselâ sanki şöyle söylemişiz gibi: «Bütün insanlar hayvandır», «Bütün ateşler sıcaktır», «Bütün karlar soğuktur». Bunun gibi, birbirinden farklı önermelerin sayısı istediği kadar artsa bile onların toplamından başka bir şey lâzım gelmez. Eğer iki önerme herhangi bir hususta iştirâk edip de ikisinden başka bir önerme hasıl olursa, o takdirde bu iki önermenin terkibine «*Kıyas*» denir. O zaman o iki önermeden her birine «*Öncül*» (Mukaddime) adı verilir. Bu iki önermenin terkibinden lâzım gelen üçüncü önermeye «*Sonuç*» (Netice) denir; aynı şekilde «*Redif*» de denir. Bunun misâli şu sözümüzdür: «Bütün insanlar hayvandır», «Her hayvan duyarlıdır». O halde bu terkipten zarurî olarak lâzım gelen şey «Bütün insanlar duyarlıdır». İşte bu sonuçtur.

Vermiş olduğumuz bu misal üzerinde düsünürsen kıyasın parçalarının üç tane olduğunu görürsün. Çünkü her önermenin, belirtmiş olduğumuz gibi, iki parçası vardır: Yüklem ve konu. İki önerme arasındaki ortaklık ise bir tek parçayla meydana gelmiştir. Demekki üç parça mevcuttur: İki önermede müşterek olan

parçaya «*Orta terim*» deriz. İki birbirinden farklı parçalara «*İki taraf*» deriz. İkisinin toplamına «*Sonuç*» deriz. Sonuncu parçayı da düşün! Sonuçtaki yüklem, kıyasta, «*Birinci ve en büyük taraf*» dediğimiz şeydir. İçinde bu tarafın bulunduğu kıyas öncülüne «*Büyük öncül*» deriz. Sonucun konusuna kıyasın «*Sonuncu ve en küçük tarafı*» deriz. Kıyasın öncülü olup ta içinde en küçük tarafın bulunduğu öncüle «*Küçük önerme*» deriz.

Öyleyse isimlere aydınlık serpmek için misâlimize dönelim. Misâl olarak getirmiş olduğumuz kıyas şuydu. «Bütün insanlar hayvandır», «Her hayvan duyarlıdır». Bu kıyasın sonucu: «Bütün insanlar duyarlıdır». Demek ki, bu kıyasın parçaları üç tanedir «İnsan», «Hayvan» ve «Duyarlı». Bunlardan orta terim «Hayvan» dır. İki taraf ise «İnsan» ve «Duyarlı» dır. En küçük ve sonuncu taraf «İnsan» dır. Birinci ve en büyük taraf «Duyarlı» dır. Küçük öncül «Bütün insanlar hayvandır» sözümüzdür; büyük öncül ise «Bütün canlılar duyarlıdır». Bu suretle öyle isimlerin mânâları belirtilmiş oldu ki, onlar mantık sanatında öğrenilmesi gereken isimlerin en önemlileridir.

Bu bölümde mânâları belirtilmiş olan isimlerin hepsi onbir isim eder; onlar şunlardır: «*Kıyâs*», «*Öncül*», «*Sonuç*», «*Redif*», «*Orta terim*», «*Birinci taraf*», «*En büyük taraf*», «*Sonuncu taraf*», «*En küçük taraf*», «*Büyük öncül*», «*Küçük öncül*»

BÖLÜM (VII)

Önceki sözlerimizden meydana çıkmıştır ki, iki öncül arasındaki ortaklık üç yoldan biriyle olur: Ya orta terim iki öncülden birinde konu, diğerinde yüklemdir. «Bütün insanlar hayvandır» ve «Bütün hayvanlar duyarlıdır» sözümüzle vermiş olduğumuz misâldeki gibi. Bu neviden bir terkip yapıldıkta ona «*Kıyasın Birinci şekli*» deriz. Veyahut, orta terim her iki öncülde birden yüklem olur. «Bütün insanlar hayvandır», «Hiçbir uçucu hayvan değildir»[14] sözümüzde olduğu gibi. Bu terkibe de kıyas şekillerinden «*İkinci şekil*» deriz. Veyahut orta terim iki önermede birden konu olur. «Bütün hayvanlar duyarlıdır», «Bazı hayvanlar beyazdır» sözünde olduğu gibi. Bu neviden bir terkip yapıldıkta ona «*Üçüncü şekilden kıyas*» deriz. Kıyasın üç şekii olduğu meydana çıkmıştır.

Bil ki, her iki önerme orta terimle bu şekillerden birine göre birleşip bir kıyas meydana gelmez. Bilakis, şu taksimin gerektirdiği şekilde meydana gelir: Üç şekilden herbir şekilde otuz altı birleşme vardır. Bu suretle üç şekildeki birleşmenin toplamı yüz sekiz birleşme eder. Gerçekten kıyas olanlar ve bu birleşmelerden sonuç verebilenler on dört birleşmeden ibarettir. Bu birleşmelerden herbirine «*Darp*» denir. Birinci şekilde dört darp vardır. İkici şekilde de dört darp vardır, üçüncü şekilde ise altı darp vardır. Bunlar o şekilde tertip edilirler ki, meselâ «bu kıyas birinci şeklin dördüncü darbındadır» denir; «Bu kıyas ikinci şeklin üçüncü darbındandır», «bu kıyas üçüncü şeklin beşinci darbındandır» denir[16]. Bu birleşmelerin ondördünden geri kalanı, yani geri kalan doksan dört birleşme kıyas değildir. Çünkü onlar zarurî olarak başka bir şey gerektirmezler. Bunun bâtıl, onun ise doğru olduğu hakkında delil ve bunların bilinmesi mantık sanatının önemli bir bölümünü teşkil eder; halbuki buradaki sözden maksat bu değildir. Kıyasın bu ondört darbına «*Yüklemli kıyaslar*» denir.

«*Şartlı kıyaslar*» a gelince; onlarda iki çeşittir. «*Bitiştirilmiş şartlı*» «*Ayrılmış şartlı*». Bitiştirilmiş şartlıdan yapılmış kıyas şu sözümüzdeki gibidir «Eğer güneş doğarsa. o zaman vakit gündüz olur». Sonra bırakır (alıkoyar)[17] ve deriz ki: «Ama güneş doğmuştur, o halde vaktin gündüz olması lâzım gelir». Bu şekilde tertip edilen her kıyasa bitişik şartlı denir. Ayrılmış şartlı kıyasa gelince, şu sözümüzde olduğu gibidir: «Bu sayı ya tektir, ya çifttir», «Bu su ya sıcaktır ya soğuktur, veya ılıktır». Sonra birinci misâlde bırakır (alıkoyar) ve deriz ki; «Ama o tektir, o halde çift olmaması lâzım gelir» yahut ikinci misâlde bırakır (alıkoyar) ve deriz ki: «Bu su sıcaktır, o halde suyun ne soğuk ne de ılık olması lâzımgelir». Bu tarzda terkip edilmiş olan her kıyasa «Ayrılmış şartlı kıyas» deriz. Şartlı kıyasların sonuç veren darpları beş darp teşkil eder. Bitiştirilmiş iki darptır, ayrılmış üç darptır. Bunun delili ve misâlleri buradaki sözün gayesi değildir.

---

16 Ventura'nın tercümesinde geniş bir ilâve bulunmaktadır ki, o yazmalar arasında çok değişimler olduğunu bildirmektedir. Efros bu «Interpolation» u Jacob Anatoli'ye atfeder. Bk. s. 13 ve 43-45.

17 İstasnā fiilinin mânâsı hakkında bk. ve krş. Goichon. *Lexique de la Langue Philosophique d'Ibn Sina*, nos. 73, 76 Paris 1938 Desclée de Brouwer; M. Türker, *Fârâbînin Bazı Mantık Eserleri*, s. 223. DTCF Dergisi, XVI, 3-5,

Bu sanatla uğraşan kimseler kıyas nevilerinden bir neve daha sahiptirler ki, adına *«Hulf kıyası»* derler. Şöyle ki: Biz herhangi bir önermeyi doğrulamak istersek yüklemli kıyaslardan öyle bir kıyas getiririz ki, o bize doğruluğunu bilmek istediğimiz bir önermeyi sonuç olarak versin. *«Biz buna doğru yüklemli kıyas»* deriz. Eğer biz bu önermeyi başka bir yolla doğrularsak o da doğruluğunu bilmek istediğimiz önermenin çelişiğini ferzetmemiz ve farzetmiş olduğumuz o çelişiğin yanlışlığını isbat eden bir kıyas yapmamızdır. Farzetmiş olduğumuz bu önermenin çelişiği hiç şüphesiz olarak doğru olanıdır, ve doğruluğunu belirtmek istediğimiz önermedir. Bize doğruluğunu anlamak istediğimiz önermenin çelişiğinin yanlışlığını bildiren bu kıyasa «Hulf kıyası» deriz.

Bizim başka bir kıyas nevimiz daha vardır ki, adına *«Tümevarım kıyası»* (istikra) deriz. Cüz'îleri incelenmiş olan bir önermenin, tümevarımla bazı cüzlerinin de doğru olmasıdır. Bu önermeyi küllî olarak alırız ve onu bir kıyasın öncülü yaparız.

Bizim başka bir kıyas nevimiz daha vardır ki, adına *«Benzetme kıyası»* (temsil) deriz. O da herhangi bir hususta benzeyen iki şey bulmamız ve ikisinden birinde geçen herhangi bir husus bulmamız ve bu hususu diğer şeye de tatbik etmemizdir[18]. Bunun misalî şudur: Birisi «Gök yapılmış mıdır?» diye sorarsa biz de «Evet» dersek, bunun delili şudur; Gök cisimdir, duvar cisimdir, duvar yapılmıştır, o halde gök de yapılmıştır. İşte bu kıyas da benzetme kıyasıdır. Eğer göğün yapılmış olduğuna, göğün altında bulunan bütün cisimler veya bunların çoğu hakkında tüme varıp da onların yapılmış olduğunu görsek ve hükmümüzü göğe intikal ettirsek bu kıyasa «tümevarım» deriz. Bunun misali şöyle söylemekle elde edilir: Cisim kasa, sandalye, leğen[19] ve bunlara benzeyenlerdir. Kasa, sandalye, leğen ve bunlara benzeyenler yapılmışlardır, halbuki gök cisimler cümlesindendir. O halde gök de yapılmıştır. İşte tümevarım kıyası budur,

---

18 Cümleyi Efros « ... we find a certain law which excluded one of them and we apply this law the another thing» tarzında çevirmişse de şu notu ilâve etmiştir: «This is according to the Arabic, Tibbon, and Ahitub. But a positive expression is expected here. Perhaps Vivas had a better reading when he rendered: «And we find a certain law in one of them». Arapça asıl, görüldüğü gibi Vivas'a ve Efros'a hak vermektedir.

19 Ventura: «la lampe». Efros: «The bassin».

Bizim daha başka kıyaslarımız da vardır ki adına *«Fıkıh kıyasları»* deriz. Tutmuş olduğumuz bu yolda onları zikretmeye mahal yoktur.

Bu bölümün içinde on iki mânâ şerhedilmiştir. Onlar şunlardır: *«Kıyasın birinci şekli»*, *«Kıyasın ikinci şekli»*, *«Üçüncü şekil»* *«Kıyas şekillerinin darbı»*, *«Yüklemli kıyaslar»*, *«Şartlı kıyaslar»*, *«Bitiştirilmiş şartlı»*, *«Ayrılmış şartlı»*, *«Yüklemli doğru kıyas»*, *«Hulf kıyası»*, *«Tümevarım kıyası»*, *«Benzetme kıyası»*.

BÖLÜM (VIII)

Bilinen ve doğruluğu hakkında bir delile muhtaç olmayan önermeler dört sınıftır: *«Duyusal olanlar»* (Mahsusât) bunun siyah[20], bunun tatlı, bunun sıcak olduğunu bildiğimiz gibi. *«İlk mâkuller»* (Mâkûlât). Bütünün parçalarından daha büyük ikinin çift sayı, ayni bir şeye eşit olan şeylerin hepsinin kendi aralarında eşit olduğunu bilmemiz gibi. *«Yaygın olanlar»* (Meşhurât). İnsanın ayıp yerini açmasının çirkin, iyinin üstün tutulmasının güzel olduğunu bilmemiz gibi. *«Kabul edilmiş olanlar»* (Makbulât). Razı olunmuş bir kişiden veya razı olunmuş bir topluluktan alınıp kabul edilen şey. Biz ondan kabul edilen bu şeyin doğru olduğuna umumî olarak delil isteriz yoksa söylemiş olduğu her söz hakkında delil istenilmez, bilâkis bu sadece kabul yoluyla teslim edilir, başka bir yolla değil. Çünkü onun doğruluğu, gözetilen her hususta[21] umumiyetle kabul edilmiş bir doğruluktur.

Duyusal olanlara ve mâkûllere gelince, onlar hakkında insan nevi içinde duyuları ve yaratılışı[22] sağlam olanlar arasında bir ayrılık yoktur; ve onlar hakkında hasıl olmuş kesin bilgide bir ayrılık yoktur[23]. Yaygın olanlara gelince, onlar hakkında aykırılık ve ayrılık vardır. Çünkü bir takım önermeler bir millet arasında yaygın değildir. Bir mesele bir çok milletler arasında yaygın ol-

20 Ventura: «tel objet est blanc»-ilâve.

21 «Gözetilen her hususta» Ventura ve Efros'ta yoktur.

22 Efros: «Intuitions». Şu not ilâve edilmiştir: «The tibbonian *yeştah* creation, natur) as well as the Arabic *Fıtar* may also mean the intellectual nature or intuitions, which seems to fit the context much better, Indeed Vivas renders it by *da'at*».

23 Ventura: «Les données des sens et les données de la raison sont commune à tous les hommes (normeaux) quel que soit le degré de perfection de leurs sens, leur situation, physique et sociale.»

dukça onun doğruluğu daha kuvvetle tasdik edilir. Durum «Kabul edilmiş olanlar» hakkında da böyledir. Bir gurup insan tarafından kabul edilmiş olan bir şey başkaları tarafından kabul edilmiş değildir. Sağlam bir duyu ile idrâk edildiği müddetçe ondan hasıl olan şey, içinde şüphe bulunmayan kesin bir bilgidir. Birinci veya ikinci mâkullerin hepsi kesin bir bilgi teşkil ederler. İkinci mâkûllerle geometrik şekilleri (teoremleri) ve astronomi hesaplarını kastediyorum. Bütün bunların hepsi kesin bilgiyle bilinen mâkullerdir. Çünkü onlar sonuda birinci mâkullere dayanan öncüllerle ortaya konulmuşlardır. Deneyin meydana çıkardığı şeyler de böyledir. Mahmudiye otunun bağırsakta ishal, meşe mazısının kabız yapması gibi. Bu da, buna benzeyen her şey de ve bilgisi bu yollardan biriyle hasıl olmuş olan her şey de[24], kesin bilgi teşkil eder. İşte mantıkçılar bu üç yoldan biriyle hasıl olmuş olan önermeye «*Kesin bilgi yolu*»derler;

Bu girişten sonra, bilinsin ki öncülerinin hepsi kesin bilgi teşkil eden kıyasa «*Bürhanî kıyas*» deriz. Bu kıyasların kullanılışına ve şartlarının öğrenilmesine «*Bürhan sanatı*» deriz. Bu kıyasların öncülleri veya öncüllerinden birisi «yaygın» olursa ona «*Cedelî kıyas*» deriz. Bu kıyasların kullanılması ve şartlarının öğrenilmesi «*Cedel sanatı*» nı teşkil eder. Bu kıyasın öncülleri veya (öncüllerinden) bir tanesi «kabul edilmiş» ise ona «*Hitabî kıyas*» deriz. Bu kıyasların kullanılması ve yollarının öğrenilmesi «*Hitabet sanatı*» nı teşkil eder. İçinde «karıştırma» ve «aldatma» nın kullanılmış olduğu bir başka kıyas nevi daha vardır ki öncülleriyle veya öncüllerinden birisiyle karıştırılan veya karıştırmaya sevkedilen bu kıyaslara «*Sofistce kıyaslar*» dan bir kıyas nevi deriz. Bu kıyasların kullanılışına ve kendileriyle karıştıran ve aldatan yolların öğrenilmesine «*Sofistlerin sanatı*» adı verilir.

Şeyler benzeme ve andırma yoluyla güzel veya çirkin olurlar başka bir şekilde değil. İçinde benzeme ve andırma yoluyla alınan bir öncül bulunan kıyasa «*Şiir kıyası*» deriz. Bu kıyasların

[24] Ventura: «Enfin, il en est de même des données de l'experience telles les assertions médicales. Par ex.: La scammonie est un purgatif; les noix de Galle constipent. Tout fait d'experience de ce genre est vraie. Toute connaissances acquise par les moyens est vraie. Aussi les logiciens appelent—ils véridiques. Les assertions acquises par ces trois moyens..». Efros: «In like manner, all the results of experience, e. g, that scammony is a catharctic and gull-nut causes constipation are also true. Whatever becomes known throug one of these three truthful channels the logicians call apodictic».

kullanıldığı ve bu kıyaslarda kulanılan andırma ve benzetme yollarının öğretildiği sanata «*Şiir sanatı*» denir.

Bil ki, bürhanî kıyasları zikretmenin burada yeri yoktur. Kısaca bürhânî kıyaslarda hiçbir şekilde benzetme kullanılamaz. Ne de tümevarım kullanılır. Ancak bazı şartlarla kullanılır. Halbuki cedel sanatında tümevarım mutlak suretle kullanılır. Hitabet sanatı ise benzetmeyi kullanır. Bunun gibi onun kıyaslarından bir öncül meydanda diğeri ise bazı sebeplerle gizli ise bizde bu hususlara kısaca «*Gizli olanlar*» denir.

Bu bölümde mânâları açıklamış olan isimler onyedi isimden ibarettir; onlar şunlardır: «*Duyusal olanlar*», «*İlk mâkuller*», «*İkinci mâkuller*», «*Yaygınlar*», «*Kabul edilmişler*», «*Kesin önerme*», «*Bürhan kıyası*», «*Bürhan sanatı*», «*Cedel kıyası*», «*Cedel sanatı*», «*Hitabet kıyası*», «*Hitabet sanatı*», «*Sofist kıyası*», «*Sofist sanatı*», «*Şiir kıyası*», «*Şiir sanatı*», «*Gizli olanlar*» [25].

BÖLÜM (IX)

Varlıkların [25] sebebi dörttür: Madde, fail, suret ve gaye. Bunun yapma şeylerden alınmış misâli, meselâ, sandalyedir. Sandalyenin maddesi tahtadır; faili doğramacıdır; sureti, eğer dört köşe ise dörtgendir, eğer üçgen ise üçgendir, eğer yuvarlak ise dairedir. Gaye, üzerinde oturmaktır. Meselâ kılıç da böyledir. Maddesi demirdir; faili demircidir; sureti boyu uzun eni dar ve iki tarafı keskin olmaktır; gayesi onunla kesmektir. Bu dört sebep bütün yapma şeylerde açık ve belli olan hususlardır. Çünkü her yapıcı ister tahtada, ister demirde, ister bakırda, ister mumda isterse camda olsun, herhangi bir maddede yaptığı bu şekli bu âletle gütmüş olduğu gayeye göre yapar. Mesele tabiî varlıklarda da işte böyledir. Onlarda da bu sebepleri aynen aramak lâzımdır Ancak biz tabiî şeylerdeki şekil ve hatlara suret demiyoruz. Tabiî şeylerde suret adını o neve has olan ve o nevi ayakta tutan hususa veriyoruz. Eğer o, bu şeyden kaldırılırsa, o şey bu nevin şahıslarından biri olmaktan çıkar. Bunun misâli tabiî şeylerden olan insandır; onun maddesi canlı oluşudur, sureti ise «*Nâtıka kuvveti*» dir. Gayesi mâkulleri idrâk etmektir, faili ise ona suret

25 Ventura buraya bir ilâve yapmıştır.

verenidir, yani bu nâtıka kuvvetini verendir. Çünkü bizce failin mânâsı maddelerde suret yaratandır. O da yüksek ve ulu olan Tanrıdır; hernekadar filozofların görüşlerine göre, filozoflar Tanrı uzak faildir derler ve zamanda meydana gelmiş olan her varlık için yakın bir fail talep ederlerse de.

Bu dört sebep yakın veya uzak olur. Bunun faildeki misâli ikame yapmaktır[26]. Büyük bir buhar yeryüzünden yükselir ve havayı şiddetli rüzgâr hasıl eden bir hareketle hareket ettirir. Bu sert rüzgarın esmesiyle hurma dalı kırılır, ve bir duvara çarpar, onu yıkar. Bu duvar yıkıldığı vakit ondan bir taş Zeyd'in[27] koluna rastlar ve onu kırar. Bu durumda kolu kıran yakın fail taştır. Halbuki uzak fail buharın yükselmesidir. Rüzgâr ve hurma dalı da kırmanın failidirler, biri diğerinden daha yakındır. Bunun maddedeki misâli şudur: Şu Zeyd'in yakın maddesi cesedinin organlarıdır; uzak maddesi ise kendisinden organların meydana geldiği dört «*hılt*» tır. Bundan daha uzak olan madde kendisinden hıltların meydana geldiği gıdalardır. Malûmdur ki her gıdanın aslı yeryüzünün bitkisidir. Bundan daha uzak olan madde su, hava, ateş ve topraktır. Onların toplamından bitki meydana gelir Bu dördü, herbirine «*Stoikeia*» (στοιχεῖον) dediğimiz şeydir Bu «stoikeia»dan daha uzak olan madde bu dördünde müşterek olan bir şeydir. Bunun o dörde nisbeti mumun mumdan yapılan şeye nisbeti gibidir; veya altının altından yapılan şeye nisbeti gibidir. Bu dört «stoikeia»nın birbirine hulûl ettiği ve bunların birbirinden meydana geldiğine bürhanî delil vardır. Demek ki, bunların şüphesiz olarak ortaklaşa bir şeyleri vardır. Bu şey onların maddesidir. Dört stoikeia için ortaklaşa olan ve zaruri olarak mâkul bulunan bu şey «*İlk madde*» dediğimiz şeydir. Ona yunanlıların dilinde «*Hüle*» (ὕλη) denir. Çoğu zaman hekimler ve filozoflar ona «*Unsur*» derler. Suret ve gaye hakkında da aynen bu tip üzere öyle hareket ederiz ki yakın gaye uzak gayeden ayrılır. İlk suret ve son suret de öyle olur.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin toplamı on tane isim eder onlar şunlardır: «*Madde*», «*Fail*», «*Suret*», «*Gaye*», «*Yakın sebepler*», «*Uzak sebepler*», «*Stoikeia*», «*İlk madde*», «*Hüle*».

---

26 Ventura: «Les choses artificielles ou naturelles». «İkame yapmak» Ventura ve Efros'ta yoktur.

27 Ventura: «Ruben». Efros; «a person' s».

BÖLÛM (X)

Bir çok şahıslar hakkında muteber olan ve onlardan herbirinin zâtını ayakta tutan umumî kavramı zihinlerimizle mülâhaza ettiğimiz vakit onun adına «*Nevi*», iki nevi hakkında muteber olan, o ikisine ilâve edilen ve onları ayakta tutan umumî kavrama «*Cins*» deriz. Kendisiyle nevi, o neviden başkasından ayırdığımız ve onu ayakta tutan kavrama «*Ayrım*» (Fasıl) deriz. Daima nevin bütün şahıslar için var olup da bu nevi ayakta tutmayan husus «*Özellik*» (Hassa) deriz. Bu nevin (şahıslarının) çoğunluğu veya azınlığı hakkında muteber olan şeye «Araz» deriz. İşte bu beşi, eskilerin saymış olduğu beş kavramdır. Bunun misali «İnsan» veya «at» veye «tavşancılkuşu» [28] dur. Bunlardan herbirine nevi deriz. Bunlardan herbiri bu nevin Zeyd [29], Amr [30], ve insan şahısları gibi şahıslar hakkında muteberdir. Bir çok neviler hakkında, meselâ, insan, at, tavşancılkuşu ve başkaları gibi, muteber olan cinse «canlı (hayvan)» deriz. «*Nutk*»a insanın ayrımı deriz. Çünkü insan nevi onunla başkasından ayrılır ve belli olur. Bu «nutk», yani kendisiyle mâkûlleri tasavvur etmiş olduğumuz kuvvet, insanın gerçekliğini ayakta tutar. Bunun gibi, bütün nevileri bu suretle araştırmak lâzımdır, tâ ki onu ayakta tutan ayrımı bulunsun. «*Gülmek*» insanın özelliğidir deriz. Çünkü şahısların çoğunda bulunur, ve insan nevinden başka bir nevide bulunmaz. Göğüsler, boyun dik oluşu, tırnaklar bunların herbirine insanın özelliği deriz. Çünkü bunlar ancak insan nevi için vardır ve bütün şahıslarında tabiî olarak bulunur. Bunun gibi, herbir nevi için ya bir tek özellik veya birçok özellikler bulunur.

Neviden daha umumî veya daha hususi bulduğumuz kavrama «*Araz*» deriz; insanın hareketi gibi. Hareket neviden daha umumîdir. Veyahut siyah olma. Siyah olma neviden daha hususîdir. Çünkü (insanların) hespi siyah olmaz; siyah, insandan başka olan şeyde bulunur. Demek ki insandan daha umumîdir. Siyaha ve harekete ve onlara benzeyenlere araz deriz. Araz iki kısımdır. Konusunda daimî surette duran ve ondan ayrılmayan araz.-Siyahın ziftten, beyazın kardan, ısının ateşten ayrılmaması gibi-ve ayrılan araz -Zeyd'in [31] oturması, kalkması, demirde ve taşta ısının var olması gibi.

28 Ventura: «Scorpion», Efros; «Scorpion».

29 Efros: «Ruuben».

30 Efros: «Simon».

31 Efros: «a person»

Canlı nasıl bütün canlı nevileri için muteber ise bitki de bütün bitkiler için muteberdir. O halde bitki cinstir. Bitki ve hayvan için muteber olan şeye -ki o da beslenen cisimdir- «*Cins*» diyoruz. Nasıl beslenen cisim-ki o cinstir-hayvan ve bitki için muteberse, «beslenen cisim» de gök, yıldızlar, «stoikeialar» ve madenler hakkında muteberdir; o da başka bir cinstir. Eğer, şartsız olarak «cisim» dersek o taktirde bu hepsini içine alır. Ortada ondan daha umumî olan bir şey yoktur. Biz cisime «*Öz*» de deriz. Mutlak cisme «*En yüksek cins*» deriz. İnsana, ata, tavşancılkuşuna [32] hurma ağacına, demire ve bunlara benzeyenlere «*Sonuncu neviler*» deriz. Çünkü, onlardan olan herbir nevi altında bu nevin şahıslarından başka bir şey yoktur. Hayvana «*Ortalama cins*» veya «*Ortalama nevi*» deriz; çünkü o, hayvan nevilerinden olup altında bulunanlara izafetle cinstir; üstünde bulunan onu ve bitkiyi içine alan, beslenen cisme nisbetle nevidir. Bütün bitkiler de altlarındakilerine nisbetle ortalama cinstir, üstlerinde bulunanlara nisbetle ise ortalama nevidir. Hayvana ve bitkiye «*Bölünen neviler*» veya «*Bölünen cinsler*» deriz. Çünkü beslenen cisim cinsi hayvan ve bitki olarak bölünür, başkaca bölünmez.

Bil ki, varlıkların yüksek cinsleri Aristoteles'in ortaya koymuş olduğu gibi, on tane cins teşkil eder. Birinci cins «*Öz*» (cevher) dür. İkinci cins «*Nicelik*» tir; Üçüncü cins «*Nitelik*» tir. Dördüncü cins «*İzafet*» tir. Beşinci cins «*Ne zamanda*» dır. Altıncı cins «*Nerede*» dir. Yedinci cins «*Durum*» dur. Sekizinci cins «*Malikiyet*» tir Dokuzuncu cins «*Yapma*», onuncu cins «*Yapılma*» dır.

Bu on tane cinsten birisi, o da birincisi «*Öz*» dür, diğer dokuzu arazdır. Bunların herbirinin ortalâma nevileri ve sonuncu nevileri, şahısları, ayrımları ve özellikleri vardır. İşte bu on tane yüksek cins «*Katagoriler*» dediğimiz şeydir. Bu katogorilerle onlara eklenen şeyler hakkında ve onların ortalama cinsleri, misâlleri ve şahısları hakkında konuşmak buradaki sözle güdülen gayenin dışında kalır. O, bu mantık kitaplarının birincisini teşkil eder, ve müfret olarak ağızdan çıkan seslerle delâlet edilen müfret mâkuller hakkındadır [33]. Mantık kitaplarının ikincisi mürekkep mâkuller ve mürekkep olarak ağızdan çıkan sesler hakkında olup «*Önerme Kitabı*» nı teşkil eder. Üçüncü kitap «*Kıyas Kitabı*» dır. Kıyasın mânâsının ne olduğu ve şekilleriyle darpları hakkında

[32] Ventura: «Scorpion». Efros; «Scorpion».
[33] Ventura ve Efros'ta yoktur.

önceden konuşuldu. Bu üç kitap onlardan sonra gelecek olan diğer geri kalan beş kitabın gayesidir. Beş kitaptan birincisi-ki dördüncü kitaptır- «*Bürhan Kitabı*» dır. Beşinci kitap «*Cedel Kitabı*» dır. Altıncı kitap «*Hitabet Kitabı*» dır. Yedinci kitap «*Sofistlerin Kitabı*» dır. Sekizinci kitap «*Şiir Kitabı*» dır. Bu beş kitapta, güdülen gaye belirtilmiştir[34].

Bu nevilerden bir nevin isminin mânâsını onun cinsini ve ayrımını zikretmek suretiyle açıkladığımız vakit buna «*Tanım*» deriz. Eğer, onun cinsi ve özelliklerinden bir özellikle açıklarsak buna onun «*Resmi*» deriz. Misâli senin, insanın tanımı için «Konuşan bir hayvandır» demendir. Hayvan onun cinsidir, «Konuşan» ise ayrımıdır; «İnsan konuşan ve ölen bir hayvandır» da olur. Ölen onun, onu meleklerden ayıran sonuncu ayrımı olur. Eğer, insan ismini göğsü geniş olan hayvan diyerek veya boyu dik olan hayvandır, veya gülen hayvandır diyerek açıklarsak o zaman bunlara «*resm*»-ler deriz. Bunun gibi, ismini, cinsiyle ve arazlarıyla açıklar ve tefrik ederiz; insan ismi yazan hayvandır veya alış-veriş eden hayvandır şeklinde açıkladığımız zaman ki sözümüzde olduğu gibi. Bunlara da «*resm*» deriz.

Bu bölümde mânâlarını açıkladığımız isimlerin toplamı onyedi tane isim eder. Onlar şunlardır: «*Cins*», «*Nevi*», «*Ayrım*», «*Özellik*» «*Araz*», «*Bitişik araz*», «*Ayrık araz*», «*Yüksek cins*», «*Sonuncu nevi*» «*Ortalama neviler*», «*Ortalama cinsler*», «*Bölünen cinsler*», «*Yüksek cinsler*», «*Kategoriler*», «*Öz*», «*Resm*». On tane kategori zikrettik. Geri kalanların açıklanması yeni başlayana gerçekten zor gelir ve söz öyle uzar ki hiçbir şey anlaşılmaz olur. Ancak düşünmek ve çok çalışmakla anlaşılır. Bu bölümlerde güdülen maksat okuyan herkese bu bölümlerde açıklanan bu isimlerin mânâlarını anlaşılır bir hale getirmektedir.

BÖLÜM (XI)

Bir şeyle daima beraber bulunan şeye, meselâ, taşın aşağıya düşmesinde ve canlının kesildiği vakit ölmesinin lâzım gelmesinde olduğa gibi, «*Zâtî olan şey*» diyoruz. Sık sık meydana gelen şeye de «Zâtî» diyoruz. «Her insanın zâtî olarak beş parmağı vardır» sözümüzde olduğu gibi, her ne kadar altı parmak olursa da yine herhangi-

[34] Ventura ve Efros'ta yoktur.

bir zamanda sık sık meydana gelen şey de böyledir. Kış vakti soğuk, yaz vakti sıcak olmasındaki gibi. Yine bunlara da «Zâtî» denir. Kısaca, tabiî şeylerin hepsi eğer sık sık vücude geliyorsa zâtîdirler; Eğer, seyrek olarak vücuda geliyorlarsa ona «*Arazî*» diyoruz, bir kimsenin bir temeli kazıp da mal bulması gibi. Kısacası, bir maksatla meydana gelmeyen tesadüfî şeyler ister insandan isterse insandan başka bir şeyden meydana gelsinler onlardan meydana gelen bir şeye arazî denir. İşte «*Zâtî olarak*» ve «*Arazî olarak*» ın mânâsı budur.

Kendisiyle herhangi bir şeyin tavsif edildiği bir sıfatı alalım. Bu sıfat bu şeyde, onu sıfatlandırdığı sırada mevcuttur. Bu sıfat hakkında «*Bilfiil mevcuttur*» deriz. Bir şey kendisinde şimdi mevcut olmayan fakat onu kabule müsait bir sıfatla sıfatlandığı vakit bu sıfat için «*Bilkuvve*» dir deriz. Bunun misâli bir demir parçası hakkında «bu kılıçtır» dememiz gibidir. Çünkü o, kılıç olmaya müsaittir. Demekki bilkuvvve kılıçtır. Halbuki keçe veya deri[35] parçası değildir. Bunun gibi, bir demir parçasından kılıç olma mânâsının yok oluşu ile bir deri parçasından kılıç olma mânâsının yok oluşu arasında büyük fark vardır. Bunun gibi, bir bebek hakkında doğduğu zaman «bu yazıcıdır» dediğimiz zaman mânâsı «o uzaktan bilkuvve yazıcıdır» demektir. Öğrenime başlamamış gence «bilkuvve yazıcıdır» dememizdeki «kuvvet» birincidekinden daha fazla yakındır. Öğrendiği zaman onun hakkında «bilkuvve yazıcıdır» sözümüzdeki bu kuvve önceki kuvveden daha yakındır. Yazmakta mâhir olan bir kimse hakkında, uykuda ise, «bilkuvve yazıcıdır» sözümüzdeki kuvve ötekinden daha yakındır. O kimse uyanıkken önünde kalem, mürekkep ve kâğıt olursa «o yazıcıdır» sözümüz de yine onun bilkuvve yazıcı olduğuna delâlet eder. Fakat buradaki bilkuvve oluş da gerçekten çok yakındır. «Bilfiil yazıcı» adını o kimseye yazmakta olduğu zaman veriyoruz. Buna benzeyenlerin durumu da böyledir.

Bu mânâyı belirtmek için sözü uzattık. Çünkü filozoflar «Bilkuvve» ile «bilfiil», «zâtî» ile «arazî». «konulmuş ve öyle kabul edilmiş şeyler» ile[36] «tabiî şeyler», «küllî» mânâ ile «şahsî» mânâ arasında bir fark gözetmeyen herkese konuşmaya ehliyeti olmayan kimse nazariyle bakıyorlar.

İki şeyden birisi bir konuda bulundukta, diğerinin varlığı ora-

35 Ventura: «Plice of feet».

36 Efros: «Conventionel». Şu not ilâve edilmiştir: Tibbon'da «artificial».

dan kalkıyorsa, o ikisine «*Zıtlar*» diyoruz. Sıcaklık-soğukluk, yaşlık-kuruluk gibi. Zıtlar arasında aracılar vardır. Sayıda çiftlik ve teklik gibi. Çünkü her sayı ya tektir ya çifttir. İki şeyin bir konuda beraberce bulunmaları mümkün olmayıp da birisi herhangi bir şeyin varlığı diğeri ise bu varlığın ortadan kalkması ise, bunlardan var olana «*Varlık* (meleke)», bu varlığın ortadan kalkmasına ise «Yokluk» deriz. Biz körlük ve görmede, görmeye «varlık» körlüğe «yokluk» deriz. Bu ikisi hakkında ise onlar «*Zıtlar*» dır deriz. Sıcaklık ve soğukluk hakkında söylemiş olduğumuz gibi. Çünkü, sıcaklık ve soğukluk varlıktan eşit olarak nasiplerini alırlar. Sıcakların varlığı soğukluğun varlığından daha fazla mümkün değildir. Ne de soğukluğun varlığı sıcaklığın varlığından daha fazla mümkündür. Halbuki görme ve körlük böyle değildir. İşte «varlık» ile «yokluk» ve iki zıt birbirinden bu suretle ayrılırlar. Bilgi ve bilgisizlik sözlerimiz de böyledir. Deriz ki bilgi «varlık» tır. Bu «varlık» ın «yokluk» u ise «bilgisizlik» tir. Zenginlik - fakirlik, başta saçı olmak-dazlaklık, ağızda dişleri olmak-dişsizlik, konuşmak-dilsizlik, bunların hepsine «varlık» ve «yokluk» deriz. Yokluklardan herhangi bir yokluk ile, ancak, tabiatında bu yokluğa zıt olan bir varlığı haiz olan vasıflanır. Çünkü biz duvar hakkında «bilgisizdir» ve «kördür» veya «dilsizdir» demeyiz. İşte «Varlık» ve «yokluk» un bizim terimlerimize göre mânâsı budur.

İsimler arasında öyleleri vardır ki, onları işittiğin vakit, bu dilde onlara delâlet edilen mânâları bu mânâlarla başka bir şeyi mukayese etmeye muhtaç olmadan anlarsın. Demir, bakır, yemek, içmek, oturmak, kalkmak ve bunlara benzeyenler gibi. Öyleleri de vardır ki, bu isimle delâlet edilen mânâ ancak onunla başka bir şeyi mukayese etmekle anlaşılır. Uzun ve kısa gibi. Çünkü zihinde bunun uzun oluşunun mânâsı onu kendinden daha kısa olanla mukayese etmekle anlaşılır. Bunun kısa olduğu zihinlerimizde ondan daha uzun bir şey bulunmadıkça tasavvur edilemez. Uzun ile kısa arasında bu nisbete ve bu ikisine benzeyen şeylere biz «*İzafet*» deriz. O ikisinden her birine «*Muzaf*», her ikisine birden «*İki muzaf*» deriz. Bunun gibi üst-alt, yarı-iki kat, önce, sonra, eşit [37], ortak [37], arkadaş [37], baba-oğul, kul-efendi, bütün bunlar ve bunlara benzeyenlerden herbirine muzaf deriz. Çünkü zihindeki mânâ ancak yaklaştırma ve onunla başka bir şeyi mukayese et-

[37] Ventura : «l'Inégal et l'égal, l'ami et l'ennemie». Efros : «Different and similar, lover and ennemy«.

mekle hasıl olur. Onların aralarındaki bu nisbete «*İzafet*» deriz. Arap nahivcilerinin muzaf dedikleri mânâ «Zeydin kölesi» veya «evin kapısı» gibidir. Halbuki biz buna «*Devrik isim*» deriz. Nasıl, önceden geçmiş olduğu gibi, olumsuz ve olumluya «iki karşılıklılar» diyorsak, her «yokluk» ve «varlık» a, her iki zıdda, her iki muzafa da «*İki karşılıklılar*» deriz.

Kısaca, bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimler onaltı isim teşkil ederler. Onlar şunlardır: «*Zâtî*», «*Arazî*», «*Zâtî olan şey*», «*Arazî olan şey*», «*Bilkuvve olan*», «*Bilfiil olan*», «*Yakın kuvve*», «*Uzak kuvve*», «*Aralarında bir aracı bulunan iki zıtlar*», «*Aralarında bir aracı bulunmayan iki zıtlar*», «*Varlık*», «*Yokluk*», «*İzafet*», «*Muzaf*», «*İki muzaflar*», «*İki karşılıklılar*».

BÖLÜM (XII)

Bizce bir şey başka bir şeyden beş bakımdan önce sayılır. Birisi zamanca önce geliştir. Mûsa[38], İsâ'dan[38] zamanca daha önce gelir. İkincisi tabiat itibariyle önce geliştir. Hayvan ve insan gibi. Çünkü eğer sen hayvanın kaldırıldığını farzedersen insanın varlığı bâtıl olur. Halbuki insanın kaldırılması varit olursa hayvanın varlığı bâtıl olmaz. O halde biz, hayvan insandan tabiat itibariyle daha önce gelir, halbuki insan tabiat itibariyle hayvandan daha sonra gelir diyoruz. Üçüncüsü rütbe itibariyle önce geliştir. İki şahsiyetten birinin hükümdara yakın, diğerinin ondan daha uzak oturması gibi. O zaman bu bundan rütbe itibariyle daha önce gelir deriz. Dördüncüsü şerefçe önce geliştir. O da bir tek nevi içinde veya iki ayrı nevi içinde bulunan iki şeyden daha tam, daha iyi ve bütün olanıdır. Bunun misâli biri diğerinden daha bilgin olan iki hekim veya iki nahivcidir; biz o ikisinden daha bilgin olanı hakkında «o bu sanatta şeref itibariyle daha önce gelir» deriz. Bunun gibi, eğer neviler birbirinden ayrı olurlarsa, meselâ, bilgelikte sivrilmemiş olsa bile, bilge birisiyle oyunculukta usta olan oyuncu bir kişide olduğu gibi. Bu hususta deriz ki, bilge, şeref itibariyle oyuncudan önce gelir. Çünkü, bilgelik sanatı oyunculuk sanatından şeref itibariyle daha öncedir. Beşincisi şeref itibariyle daha önce geliştir. Varlıkta birbirini karşılıklı olarak dâvet eden iki şey olsun ve biri diğeri olmadan

38 Efros: «Noah», «Abraham».

vücude gelmesin, ancak biri diğerinin varlığı için sebep olsun. Sebep olan hakkında kendisine sebep olunandan daha öncedir deriz. Güneşin doğması gündüzün olmasından — bu ikisi beraber olmakla beraber — daha öncedir dememiz gibi. Çünkü güneşin doğması gündüzün varlığının sebebidir.

Biz iki şey hakkında aynı bir anda var olurlarsa «*eş zamanlı*» dırlar deriz. Ayni bir yerde beraber oldukları vakit ise «*eş mekânlı*» deriz. Bunun gibi, iki şeyin belli bir başlangıçtan uzaklıklarının aynı olması mümkündür. Onlar hakkında «*eş sıralı*» dır deriz. Varlıkta karşılıklı olarak birbirini dâvet eden ve ikisinden biri diğeri için sebep olmayan iki şeyin «*eş tabiatlı*» olduğunu söyleriz. İki kat ve yarıda olduğu gibi. İki muzaf da yine izafet bakımından beraberedirler.

Demek ki, bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimler dokuz isim teşkil ederler; onlar şunlardır: «*Zamanca önce gelen*», «*Tabiatca önce geled*», «*Sırada önce gelen*», «*Şerefce önce gelen*», «*Sebep olma bakımından önce gelen*», «*Eş zamanlı*», «*Eş mekânlı*», «*Eş sıralı*», «*Eş tabiatlı*».

BÖLÜM (XIII)

Arap nahivcilerinin «*Fiil*» dedikleri şey bizim «*Kelime*» dediğimiz şeydir. Bunu zikrettik. «*Harf*» e «*Edat*» deriz. İsim «*Düz isim*» denilenle «*Devrik isim*» (ism-i mail) denilenden ibarettir. Abû Naşr al-Fârâbî dedi ki, «Arap dilinde şu şekilde ittifak edilmiştir ki, «ötre» olan isim mantıkçıların «düz isim», her irâbı «üstün» ve «esre» olan isim mantıkçıların «*Devrik isim*» dedikleridir. İşte bu Abû Naşr'ın sözüdür[39].

«*Belirlenmemiş*» (gayrı muhassal) adını verdiğimiz isim «*-değil*» işaretiyle «varlık» tan mürekkep olan isimdir. «Görür-değil», «bilgin-değil», «konuşur-değil» sözü gibi. Arap nahivcilerinin «*Fail ve mefûl olan isimler*» dedikleri bizim «*Türemiş isimler*» dediklerimizdir. Nahivcilerin «*Masdarlar*» dediklerine biz «*İlk misâller*» diyoruz. Onların «ben», «sen», «şu» gibi, «onun kölesi», «senin kölen», «benim kölem» deki «onun», «senin», «benim» gibi olup da «*Zamirler*» dediklerine biz «*Havalif*» diyoruz, «*Kinayeler*» diyoruz[40] «*Sıfat*» ve «Sıfatlanmış» a takyid ve şart bildiren bir terkiple terkip edilmiş söz diyoruz. «Kâtip Zeyd», «beyaz Amr» gibi. «*Muzaf*» ve

39 Efros'ta yoktur.

40 Efros'ta yoktur.

«muzafunilyeh» olan isim de yine böyledir. Bu gramer yönünden olan izafete de yine takyid ve şart bildiren bir terkiple terkip edilmiş söz diyoruz. Halbuki cezimli söze haber veren bir terkiple terkip edilmiş söz diyoruz.

Her dilde isimler zarurî bir bölmeyle üç cinse bölünürler. Ya ayrı ayrıdırlar, ya eşanlamlıdırlar veya eşseslidirler. Şöyle ki: Bir tek mânâya karşı tutulan isimler bir çok olursa bu isimler «*eşanlamlı*» dırlar (muradif). Bir çok mânâların bir tek ismi olursa, bu «*eşsesli*» (müşterek) isimdir. Ayrı ayrı isimlerin ayrı ayrı mânâları olursa ve her bir mânâya has olan bir isim bulunursa işte bunlar «*ayrı ayrı isimler*» dir. Arapçada bunun misâli «cemel (deve)» ve «ba'ir (deve)» in aynen o hayvan nevine verilmesidir[41]; «Seyf (kılıç)» ve «husam (kılıç)» ın ise aynen o âlete verilmesidir. İşte bunlar eşanlamlı isimlerdir. Gören göze ve su kaynağına «göz» ismini vermiş olmamız da böyledir; bu, eşsesli bir isimdir. Su, ateş, ağaç diyorsunuz, bunlar da «ayrı ayrı isimler» dir. Bunlara benzeyen isimlerin hepsi de böyledir.

Eşsesli isimler altı kısma bölünürler: «*Sırf iştirâkle eş olan isim*», «*Mütevatı*», «*Müşekkik*», «*Umumî ve hususî olarak söylenen*», «*Müstear isim*», «*Menkul isim*». Sırf iştirâkle eş olan isim: «Aralarında, kendisi yüzünden bu isimde iştirâk edecekleri hiçbir mânâ iştirâki olmayan iki zıt hakkında söylenen isimdir. Gören kuvvete de su kaynağına da «göz» denilmesi gibi. Yıldıza ve sapı olmayan bitkiye de «necm (yıldız)» denilmesi gibi[42].

«Tevatu» ile söylenen isim de bir mânânın iki veya daha fazla zâtı ayakta tutması ve bu ismin bu zâtlardan herbirine, içinde bu zatların iştirâk ettikleri mânâ bakımından verilmesi esastır. Bu mânâ zâtların herbirini ayakta tutar. İnsan, at, tavşancıl kuşu[43] ve balık hakkında söylenen «hayvan» gibi. Beslenme ve hissetme demek olan canlılık (hayvanlık) bu nevilerin herbirinde mevcuttur ve o nevi ayakta tutar. İçine giren neviler hakkında söylenen bütün cinslerin isimleri de böyledir, «tevatu» iledir. Nevilerinin şahısları hakkında söylenen bütün ayrımlar da «tevâtu» iledir. «Müşekkik» isme gelince; iki veya daha fazla zât hakkında, içinde

41 Efros: «For exemple in Hebreu, *'adam*, *'ish*, *'enos* all meaning man, *sakin* ma'akelit both meaning knife are synonymes».

42 Ventura: »ainsi que le nom chien désignant à la fois une étolie «Sirius» et un animal». Efros: «like the name *keleb* «dog» applied to the star and to the animal».

53 Ventura, Efros: «Scorpion».

iştirâk ettikleri mânâ bakımından söylenen halbuki bu mânâ o zâtlardan herhangi birinin gerçekliğini ayakta tutmayan isimdir. Bunun misâli canlı ve konuşan Zeyd'e ve başka bir ölü şahsa, odundan veya süsleme yollarından biriyle yapılmış her insan şekline[44] insan denilmesidir. Bu isim onlar hakkında onların bir tek mânâda — o da insan şekli ve çizgileridir — iştirâk etmesi dolayısiyle verilmiştir. Halbuki şekil ve çizgi insanın hakikatini ayakta tutan şeyler değildir. Bu isim «tevatu» ile söylenen isme benzemektedir; çünkü, her iki zâtta birden iştirâk eden bir mânâdan dolayı o ikisine verilir. Sırf bir iştirâkle müşterek olana benzemektedir, çünkü bu zâtın gerçekliği diğerinin gerçekliğinden başkadır. İşte bu bakımdan «müşekkik» ismini alır.

Umumî ve hususî surette söylenen isim ise nevilerden herhangibir nevi, o nevin cinsi ile isimlendirmektir. «Necm (yıldız)» ismini gök yüzündeki yıldızlardan herbirine umumî olarak vermektir. Halbuki, bu hususî olarak «Süreyya»nın ismidir: Ot nevilerinin hepsine ve boyacıların boyada kullandıkları şu sarı çiçeğe «Haşişe» denilmesi gibi, sapı olmayan bitkiye ve «Nil» denen hususi bitkiye «Yıldız» denilmesi gibi.

«Müstear isim»: Dilin aslına uygun olarak bir zâta delâlet eden isim olup bu zâta verilmiştir; sonra bu isimle başka bir zâtı isimlendiririz, halbuki bu isim daima bu ikinci şahsa verilmemiştir. «Aslan» isminin hayvan nevilerinden bir neve verilmiş olması, halbuki bu isimle hayvanlardan cesur olan bir kimseyi de çağırmamız gibi. Yine eli açık bir kimseye «deniz» dememiz gibi. Bu gibi isimleri şairler çok kullanırlar.

«Menkul isimler» e gelince: Herhangi bir ismin aslında bir mânâya gelmek üzere konulması, bundan sonra nakledilmesi ve herhangi bir mânâya, o iki mânâ arasındaki benzerlik veya benzemezlik yüzünden isim olarak verilmesidir. Bu isim her ikisine birden kendisine nakledilene ve kendisine naklolulana, verilir. «Salât» kelimesi gibi. O aslında dua ismidir, sonra hususi şekli haiz olan hususî bir fiile naklolunmuştur. *«Ref»*, *«Nasb»*, *«Hafz»*, *«Sarf»*, *«Vazn»*, *«Tesrif»* *«Kat'»* *«Vasl»* *«Leyn»* *«Zuhur»* ve buna benzeyenler, bunların herbiri dilin aslında nahivcilerin kullandıkları mânâlardan başka mânâlara gelmektedirler. Çünkü onlar bu isimleri başka mânâlarda kullanmaktadırlar.

---

44 Ventura: «ainsi que l'effigie d'un homme sculptée en bois ou en pierre et l'homme représenté en peinture». Efros: «to an image of man carved in wood or peinted».

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin hepsi onsekiz isim teşkil ederler. Onlar şunlardır: «*Edat*», «*Doğru isim*», «*Devrik isim*», «*Belirlenmiş olmayan isim*», «*Türemiş isim*», «*İlk misâl*» «*Havalif*», «*Kinayeler*», «*Eş anlamlı isimler*», «*Ayrı ayrı isim*», «*Mutlak olarak müşterek isim*», «*Haber bildirmek suretiyle terkip olunan söz*», «*Takyid ve şart bildirmek suretiyle terkib olunan*», «*Tevatu ile söylenen*», «*Müşekkik isim*», «*Umumî ve hususî olarak söylenen isim*», «*Müstear*», «*Menkul isim*».

BÖLÜM (XIV)

Medenî[45] milletlerin bilginlerinden olan eskilerin uylaşımla kabul ettiklerine göre «*Mantık*» ismi üç mânâya gelen eşsesli bir isimdir. Bu mânâların ilki kendisiyle mâkûllerin idrâk edildiği insana mahsus bir kuvvettir. Bu mânâya «*Nâtıka kuvveti*» de denir İkinci mânâ insanın idrâk etmiş olduğu mâkûlün kendisidir. Bu mânâya da «İçten konuşma» denir. Üçüncü mânâ nefiste izi düşmüş olan bu mânâların dil ile ifade edilmesidir. Bu mânâya da «*Dıştan konuşma*» denir.

Aristoteles'in koymuş olduğu ve bölümlerini sekiz kitap halinde ikmal ettiği bu sanat «*Natıka kuvveti*» ne mâkûller, yani, içten konuşma hakkında kanunlar koyup onları hatadan kurtarıp doğru yola çevirerek onların hepsi hakkında kesin bilgi hasıl etmesi mümkündür. Yine bu sanat bütün dillerde müşterek olan kanunlar verir; bu suretle, bu kanunlarla «Dıştan konuşma» doğru istikamete çevrilir ve hatadan kurtulur. Öyle ki, dil ile ifade edilen şey içeride bulunan şeye uygun ve eşit olur. Dil ile söylenen şey nefiste (zihinde) bulunan şeyden ne fazla ne eksik olur. İşte bu sanatın temin ettiği bu hususlar sebebiyle ona «*Mantık sanatı*» denir. Derler ki, mantık sanatının akılla olan münasebeti nahiv sanatının dil ile olan münasebeti gibidir.

Eskiler için «*Sanat*» ismi eşsesli bir isimdir. Bu ismi her türlü nazarî ilimde kullanırlar. Onu bedenî ameller için de kullanırlar. Felsefî ilimlerden herbir ilme «*Nazarî sanat*» derler. Doğramacılık, urgancılık, terzilik ve bunun gibilere «Âmelî sanat» derler.

Bu felsefe ismi de eşsesli bir isimdir. Bürhan sanatına da o ismi verirler, ilimlere de o ismi verirler. Onlara göre bu isim iki ilim hakkında söylenir. Bu iki ilimden birine «*Âmelî felsefe*» derler, buna «*İnsanla ilgili felsefe*» de derler, «*Şehirle ilgili felsefe*» de derler.

45 Ventura: «par les sages antiques des peuples civilisés». Efros: «by the thinkers of ancient peoples».

«*İlmî felsefe*» üç kısma ayrılır : Birinci kısım «*Matematik ilimler*» dir. İkinci kısım «*Tabiî ilim*» dir. Üçüncü kısım ise «*Tanrısal ilim*» dir.

Matematik ilimler cisimleri oldukları gibi değil, bilâkis, maddelerinden tecrid edilmiş olarak inceler-her nekadar bu mânâlar ancak maddeler içinde mevcut iseler de-. Onun esasını teşkil eden bu ilmin kısımları dörttür. Onlar şunlardır: «*Sayı ilmi*», «*Hendese ilmi*», «*Yıldızlar ilmi* yani *heyet*»: «*Sesleri telif etme ilmi* yani *müzik*». Bunların hepsine «*Eğitici ilimler (Riyaziye)*» denir.

«Tabiat ilmi» insanın iradesiyle değil fakat tabiî olarak var olan cisimleri ele alır. Maddelerin nevileri, bitkilerin nevileri, hayvanların nevileri gibi. Tabiat ilmi bunların hepsini ve bunlarda bulunan şeylerin hepsini ele alır, yani bütün arazlarını, özelliklerini ve sebeplerini, içinde bulundukları her şeyi, zamanı, mekânı ve hareketi.

«Tanrısal ilim» iki kısma ayrılır: Birincisi cisim olmayan ve cisimde bilkuvve olmayan her türlü varlığı incelemektir; bu, ismi yüksek olan Tanrıya ve onların görüşüne göre, meleklere taallûk eden hususlar hakkında konuşmaktır. Çünkü onlar Meleklerin cisim olduklarına inanmazlar. Bilâkis onlara «*Mufârak akıllar*» derler; bununla onların maddelerden ayrı olduklarını söylemek isterler. «Tanrısal ilmin» ikinci kısmı diğer ilimlerin şâmil olduğu her hususun cidden uzak sebepleri üzerinde durur. Buna da yine «*Tanrısal ilim*», «*Fizik ötesi*» derler. İşte bunların hepsi eskilerin ilimleridir.

Onlarca mantık sanatı ilimler ailesinden sayılmaz. Bilâkis, o, ilimlerin âletidir. Derler ki, sıralı bir öğretme ve öğrenme ancak mantık sanatiyle meydana gelir, o hepsinin âletidir. Halbuki bir seyin âleti o şeyden sayılmaz.

«*Şehirler ilmi*» ne gelince; o da dört kısma ayrılır. Birincisi insanlar içinden bir şahsın kendisini yönetmesi, ikincisi evi, üçüncüsü şehri, dördüncüsü büyük bir milleti veya milletleri yönetimidir.

İnsanın kendisini yönetmesini ele alalım: Bu, onun iyi ve üstün huylar kazanması ve meydana gelmişse, kendisinden kötü huyları gidermesidir. Huylar, nefiste hasıl olup meleke haline gelen ve kendilerinden fiiller meydana gelen «*Hey'et-i müştemile*» dir. Filozoflar huyu iyi ve kötü olarak vasıflandırırlar. İyi ve üstün huylara «*Güzel huy*» derler; alçak ve çirkin huylara «*Çirkin huy*» derler. İyi ve üstün huylardan ileri gelen fiillere «*İyilikler*», kötü huylardan meydana gelen fiillere «*Kötülükler*» derler. «*Nutk*» u da yi-

ne böyle vasıflandırırlar. O mâkulleri iyi ve üstünlük ile veya alçaklıkla tasavvur eder. O zaman «*Nutuk ile ilgili iyilik ve üstünlükler*», «*Nutk ile ilgili alçaklıklar*» ismini verirler. Filozofların ahlâk hakkında bir çok eserleri vardır. İnsanın kendisinden başkasını yönettiği her yönetime «*Siyaset*» denir

Ev yönetimine gelince: Bu onların birbirine nasıl yardımda bulunacaklarını bilmekten ve şu zaman ve şu mekânda lâzım olan haller hesabiyle güç yettiği kadar vaziyetlerini yoluna koymak üzere kendilerini sınırlandırmaktan ibarettir.

Şehrin idaresine gelince: O da şehir halkına gerçek mutluluğu öğreten ilimdir; onu elde etmek için çalışmayı öğreten ilimdir. O gerçek mutsuzluğu ve ondan kaçınmayı da öğretir; Mutluluk zannedilen şeyleri atmak hususunda huyların temizlenmesidir; tâki onlar tadılmasın ve kabul edilmesin. Onların mutsuzluk zannettikleri şeyleri ortaya koyar; tâ ki, onlar yüzünden elemlenmesinler ve onlardan kaçmasınlar. Bunun gibi o, onlara kendileriyle toplumlarını düzene sokacakları adaletli kanunlar vermektedir. Eski milletlerin bilginleri halktan her şahsın yetkinleşmesi için yönetmelikler ve kanunlar koyarlar. Onlar, onlarla başeğen memleketlerini idare ederler. Onlara «*Nomoi (Yasalar)*» derler. Milletler bu kanunlarla idare olunurlar. Filozofların bu hususların hepsi hakkında birçok kitapları vardır ki, arapçaya çevrilmiştir. Herhalde çevrilmemiş olanlar daha da çoktur. Ama bu zamanlarda bunların çoğundan müstağni bulunuluyor. Yani siyaset ve kanunlardan. Çünkü halk tanrısal emirlerle idare olunmaktadır.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin çoğu yirmi beş tane isim teşkil eder. Onlar şunlardır. «*Nâtıka kuvveti*», «*İçerden konuşma*», «*Dışardan konuşma*», «*Mantık sanatı*». «*Nazarî sanatlar*», «*Amelî sanatlar*», «*Felsefe*», «*İlmî felsefe*», «*Amelî felsefe*», «*İnsan felsefesi*», «*Şehirler ilmi*», «*Matematik ilmi*», «*Eğitici ilimler*», «*Tabiat ilmi*», «*Tanrısal ilim*», «*Fizik ötesi*», «*Huylar*», «*İyi ve üstün huylar*», «*Alçak ve kötü huylar*», «*Nutk ile ilgili iyilik ve üstünlükler*», «*Nutk ile ilgili alçaklık ve kötülükler*», «*Kötü hareketler*», «*Siyaset*», «*Nomoi (Yasalar)*».

Bu yazıların bütün bölümleri ondört bölümdür. Bu bölümlerin açıklanmasından ileri gelen isimlerin hepsi yüz yetmişbeş isim teşkil eder. Bu isimlerin hepsi mantık sanatında kullanılan isimlere aittir. Bu isimler içinde tabiat ilminde, tanrısal ilimde ve şehirler ilminde kulanılan başkaları da vardır.

İşte bu söylenmesi gerekendir. Herhalde o da, eğer Tanrı isterse, maksada uygun bulunmaktadır.

Hamd sadece Tanrıyadır.

مقالة فى صناعة المنطق

لموسى بن عبدالله الاسرائيلى القرطبى

بسم الله رب العالمين

سأل سيد من أهل العلوم الشرعية من ذوى الفصاحة والبلاغة فى اللغة العربية لرجل ينظر فى صناعة المنطق أن يشرح له[1] معانى الأسماء الكثيرة التردد فى صناعة المنطق ويبين اصطلاح أهل الصناعة على ما اصطلحوا عليه وان يقصد فى ذلك أوجز مايكون من اللفظ ولا يبالغ فى تحرير المعانى كى لا يطول[3] الكلام اذ لم يكن قصده دام عزه[4] تعلم[5] لهذه الصناعة مما أذكر[6] له فيها الآن اذ التوطيات الموضوعة لمن يريد[7] الشروع فى تعلم هذه الصناعة كثيرة وانما كان[8] قصده معرفة اصطلاحاتهم فى معظم عباراتهم لا غير.

والآن أبتدى[9] بذكر ما اقترح فأقول:

فصل (١)

الاسم الذى يسميه نحوى العرب المبتداء هو الذى يسميه أهل الصناعة المنطق الموضوع والذى يسميه النحوى خبر المبتداء هو الذى يسميه أهل صناعة المنطق المحمول سواء كان الخبر اسما أو فعلاً أو ظرفا أو جملة كل[10] ذلك يسمى محمولاً ولا فرق بين أن يكون الخبر ايجاباً أو سلباً مثال ذلك قولنا[11] زيد قائم نقول زيد موضوع قائم محمول كذلك قولنا زيد ليس بقائم أو قولنا ليس زيد قائما نقول نحن[12]

اى لشرح 1 يجهر 2 محلول 3 غرة 4 يعلم 5 ادل 6 يزيد 7 حان 8 ابتدا 9 دل 10 yok 11 yok 12

مقالة فى شرح اسماء منطقية : İ S (Sonradan konulmuş) كتاب اصطلاح للنطق يعقوب أبو اسحق بن يوسف الاسرائيلى

فى ذلك زيد موضوع ليس بقائم محمول وكذلك [13] اذا قلت زيد قام أو يقوم نقول نحن زيد موضوع قام أو يقوم محمول وكذلك [13] وان قلت زيد فى الدار نقول زيد موضوع فى الدار محمول وكذلك ان أخبرت بجملة أو بفعل ومايتصل به كل ذلك نسميه [14] محمولاً وجملة الكلام المركب من الخبر والمخبر عنه بايجاب كان أو سلب أعني الموضوع والمحمول جميعا نسمى ذلك قضية ونسمى أيضاً القول الجازم والقضية أبداً لها جزآن [15] الموضوع والمحمول ولوكانت ألفاظ القضية كثيرة مثال ذلك قولنا زيد البصرى الذى كان [16] يسكن فى دار عمرو قتل [17] ابنه ابابكر المصرى فنحن نقول هذه القضية موضوعها زيد البصرى [18] الذى كان يسكن فى دار عمرو ومحمولها قتل ابنه ابابكر المصرى وعلى هذا فقس بجملة الأسماء التى شرحت معانيها فى هذا الفصل أربعة وهى الموضوع المحمول القضية القول الجازم.

فصل (ب)

كل [19] قضية اما أن توجب فيها شيء لشى كقولك زيد عالم أو زيد قائم أو تسلب فيها شيء عن شيء كقولك ليس زيد عالماً أو لم يقم زيد فالتى يوجب فيها شيء لشيء نسميها قضية موجبة والتى يسلب فيها شيء عن شيء نسميها قضية سالبة.

وقد يكون الموجبة توجب المحمول بجميع الموضوع كقولك كل انسان حيوان فهذه نسميها [20] موجبة كلية [21] ويسمى كل [22] السور [22] الكلى [22] الموجب وقد يكون القضية الموجبة توجب المحمول لبعض الموضوع كقولك بعض الانسان كاتب فهذه نسميها موجبة جزئية ويسمى بعض السور الجزئى الموجب وقد يكون السالبة يسلب المحمول عن جميع الموضوع كقولك ولا انسان واحد حجر فهذه نسميها الكلية ويسمى ولا واحد سوراً كلياً سالباً وقد يكون السالبة تسلب المحول عن بعض الموضوع كقولك ليس كل انسان كاتب أو بعض الانسان ليس بكاتب أو ليس بعض الانسان كاتب فهذه نسميها سالبة جزئية [23] ولا فرق عندنا بين [24] هذه العبارات الثلث فى السالبة الجزئية لكنا نختار أبداً أن تكون عبارتنا فى السلب الجزئى ليس كل ويسمى ليس كل السور [24] الجزئى السالب فتكون الأسوار أربعة كل وبعض ولا واحد وليس كل

لذلك [13] يستميه [14] جزوان [15] yok [16] yok [17] yok [18] دل [19] نسميه [20] دليه [21] دل السعر الحلى [22] الحرورية [23] يفر [24] السعر

ويكون القضاياء ذوات الأسوار أربعة موجبة كلية [25] وموجبة جزئية وسالبة كلية [26] وسالبة جزئية فان [27] لم يقترن بموضوع القضية سور [28] أصلا كقولنا الإنسان حيوان أوالانسان كاتب سمينا هذه القضية مهملة يعنى أنها أهملت ولم تقيد بسور وحكمها [29] عندنا حكم الجزئية أبدا موجبة كانت أو سالبة فان قولنا الانسان كاتب قوته عندنا قوة قولنابعض الانسان كاتب وكذلك قولنا ليس الانسان كاتب كقولنا ليس كل انسان كاتب ومتى كان موضوع القضية شخصاً مفرداً كقولنا زيدحيوان وعمرو كاتب وبكر عالم سمينا هذه [30] القضايا الشخصية فتكون أقسام القضاياء ستة ضرورةً اما موجبة كلية او موجبة جزئية أو سالبة كلية أو سالبة جزئية أومهملة قوتها قوة الجزئية فى الايجاب والسلب أو شخصية وهى أيضاً تكون موجبةً أو سالبةً.

ونحن نسمى ماتدل عليه القضية من معنى العموم والخصوص كمية القضية [31] ونسمى مايدل عليه من معنى الايجاب والسلب كيفية القضية [31] مثال ذلك قولنا كل انسان حيوان نقول هذه القضية كميتها كلية وكيفيتها الايجاب فاذا قلنابعض الانسان ليس بكاتب قلنا هذه القضية كميتها جزئية وكيفيتها السلب.

فجملة الأسماء المشروحة معانيها فى هذا الفصل أربع عشر أسماء وهى الموجبة السالبة الموجبة الكلية الموجبة الجزئية السالبة كلية السالبة الجزئية المهملة الشخصية السور [32] الكلى الموجب السور [32] الكلى السالب السور [32] الجزئى الموجب [33] السور [33] الجزئى [33] السالب كمية القضية كيفية القضية.

فصل (ج)

كل [34] قضية يكون محمولها فعلاً أو الفعل ومايتصل به نسميها ثنائية [35] ايجابا كان ذلك أو سلبا مثال ذلك زيد قام أو قولنا زيد قتل أبابكر أو قولنا زيد لم يقم أو قولنا زيد لم يقتل أبوه أبابكر كل [36] هذه القضايا نسميها القضايا الثنائية [37] لأنها

دلية [25] دلية [26] وسالبة كلية وسالبة جزئية فان لم [27] سعر [28] حلها [29] yok 30 yok 31
السعر [32] الموجب السورى الحرى [33] yok 34 ثنايية [35] دل [36] الشابية [37]

غير مفتقرة الى شيء ثالث بين محمولها وموضوعها فأما ان كان محمول القضية اسما فانا نسميها الثلاثية وذلك أن قولنا زيد قائم لايدل هذا اللفظ[38] على ارتباط محمول هذه القضية بموضوعها فى أى زمان كان هل زيد هو قائم الآن أو كان قائم فيما مضى أو سيكون قائم فيما يستقبل فلابد من كلمة ثالثة تربط المحمول بالموضوع مثل قولنا زيد هو الآن قائم أو زيد كان قائم أو زيد سيوجد قائم سوى عندنا صرح بهذه الكلمة أو لم يصرح بها فلذلك نسميها الثلاثية وتسمى[39] هذه الكلم التى تربط المحمول بالموضوع فى زمان محصل ماضى أو مستقبل الكلم الوجودية وهى كان ويكون وسيكون وصار ووجد ومايتصرف[40] منها لأنها تدل على وجود المحمول للموضوع فى زمان مخصص وقد يقرن بمحمول القضية لفظ يدل كيفية وجود محمولها لموضوعها مثل قولنا ممكن وممتنع ومحتمل وباضطرار وواجب وضرورى وقبيح وجميل وينبغى ويجب وماأشبه ذلك وقد يكون هذه الألفاظ وأشبها فى القضية الثنائية[41] أو فى القضية الثلاثية[42] ونحن نسمى هذه الألفاظ وما أشبهها الجهات كقولنا الانسان ممكن أن يكتب فانا نقول ممكن جهةً وكذلك قولنا كل انسان بالضرورة حيوان فانا نقول بالضرورة جهةً وكقولنا زيد يجب أن يقوم زيد قبيح أن يشتم زيد ينبغى أن يعلم زيد محتمل أن يفعل كذا كل[43] هذه نسميها جهات ونحن نسمى الفعل الكلمة ونسمى الأفعال الكلم.

فجميع الأسماء التى شرحت معانيها فى هذا الفصل خمسة وهى القضية الثنائية القضية الثلاثية الكلم الوجودية الكلمة الجهة.

فصل (د)

وكل قضيتين محمولهما واحد بعينه وموضوعهما واحد بعينه غير أن احداها موجبة الأخرى سالبة فنحن نسمى هاتين القضيتين المتقابلتين ونسمى الايجاب والسلب التقابل مثال ذلك قولنا زيد عالم زيد ليس بعالم أوقولنا الانسان كاتب الانسان ليس بكاتب فهاتين القضيتين نسميهما المتقابلتين وكذلك كلما ماثلهما فأما

الفصل38 نسمع39 يتصور40 الثانية41 الثالثة42 دل43 ماالاحرى44 yok45 حرورية46 yok 47 واذ48

ان كان التقابل بين قضيتين من ذوات الأسوار فأن ذلك له اسما يخصه وذلك أن القضيتين المتقابلتين ان اقترن بكل واحدة منهما سور كلى كقولنا كل حيوان ولاانسان واحد حيوان فهاتين القضيتين نسميها المتضادتين وهذا التقابل انسان نسميه التضاد وان اقترن بكل واحدة منهما سورجزئى كقولنا بعض الانسان كاتب بعض الانسان ليس بكاتب فانا نسميهما ماتحت المتضادتين وان اقترن بأحدهما سور كلى وبالأخرى[44] سور جزئى فانا نسميهما المتناقضتين وهذا المعنى نسميه التناقض وهذه صنفان الصنف الواحد أن يكون القضية الواحدة موجبة كلية والأخرى سالبة جزئية كقولنا كل انسان حيوان ليس كل[45] انسان حيوان فهاتان متناقضتان والصنف الثانى أن يكون القضية الواحدة سالبة كلية والأخرى موجبة جزئية كقولنا ولاانسان واحد طائر بعض الانسان طائر فهاتان ايضاً متناقضتين.

ومن المعلوم انكلما أوجبت شيء لأمر ما أو سلبته عنه فلا يخلو ذلك الشئ الذى توجبه أو تسلبه من أن يكون ضرورياً لذلك الأمر أو ممكنا له أو ممتنعاً عليه مثال ذلك قولنا كل انسان حيوان فانا نسمى هذه القضية ضرورية[46] وان قلنا كل انسان طائر سمينا هذه القضية ممتنعة[47] وان قلنا بعض الانسان كاتب سمينا هذه القضية[47] ممكنة ونحن نسمى الضرورى والممتنع جميعا اضطراريا لأنا نقول الانسان حيوان باضطرار والانسان ليس بطائر باضطرار واذا[48] قلنا عن زيد مثلا عند ولادته زيد هذا كاتب أو زيد هذا ليس بكاتب حينئذ نسمى هذه ممكنا بالحقيقة فانا اذا قلنا عن أبى اسحق الصابى مثلا فى حال وجوده أبو اسحق كاتب فليس نسمى[49] هذه القضية حينئذ ممكنة بل نسميها قضية مطلقة أو وجودية لأن كل ممكن[49] انما هو ممكن على الحقيقة فى المستقبل قبل[49] أن يبرز[50] الوجود أحد الممكنين أما بعد أن أبرز[51] الوجود ما ابرزه[52] فقد ارتفع ذلك الامكان فان زيدا القائم عند ماهو قائم فليس القيام[53] حينئذ له[54] ممكنا بل يشبه الشيء الواجب فى حقه حينئذ.

فجملة الأسماء التى شرحت معانيها فى هذا[55] الفصل ثلثة عشر وهى التقابل، التضاد، المتقابلتان، المتناقضتان، المتناقضتان؛ ماتحت المتضادتان، القضية الضرورية، القضية المختلفة، القضية الممتنعة، القضية الممكنة، القضية الاضطرارية، القضية المطلقة، القضية الوجودية.

49yok يبر 50 ابتهز 51 ابتهزه 52 53yok له حينيذ 54 هذه 55

فصل (ه)

كل قضية غير محمولها موضوعاً وموضوعها محمولاً فان بقيت صادقةً كما كانت سمينا ذلك عكس القضية ونقول[56] هذه القضية معكوسة وان لم تحرز[57] الصدق بل كذبت سمينا ذلك انقلاب القضية ونقول هذه قضية مقلوبة مثال ذلك قولنا ولا انسان واحد طائر فعكسها ولا طائر واحد انسان أما قولنا كل انسان حيوان فانك ان قلت بعض الحيوان انسان كان هذا عكساً صحيحاً لأنه صادق فأما ان عكستها[58] بأن[59] تقول كل حيوان انسان فان هذا انقلاب لاانعكاس[60]

فجميع الأسماء المشروح معانيها في هذا الفصل أربعة وهي عكس القضية قلب القضية قضية معكوسة قضية مقلوبة.

فصل (و)

معلوم عند أيسر تأمل[61] أن كل قضيتين متباينتين لايلزم عنهما شيء آخر أصلا كأنا قلنا مثلا كل انسان حيوان وكل نار حارة وكل ثلج بارد وهكذا لو بلغت القضايا المتباينة مابلغت لايلزم من مجموعها شيء آخر فان اشتركت القضيتان نحوما[62] من الاشتراك حتى يلزم عنهما جميعاً قضية أخرى فأن تركيب تلك القضيتين حينئذ يسمى القياس وكل واحدة من القضيتين حينئذ تسمى مقدمة والقضية الثلاثية اللازمة عن تأليف تلك المقدمتين تسمى النتيجة وتسمى أيضا الردف مثال ذلك قولنا[63] كل انسان حيوان وكل حيوان حساس فاللازم عن هذا التألف ضرورة[64] هو أن كل انسان حساس وهذه هي النتيجة

واذا تأملت هذا[65] المثال الذي مثلنا به تجد أجزاء القياس ثلثة أجزاء لأن كل قضية جزءان كما بينا محمول وموضوع وقد وقع الاشتراك بين القضيتين بجزء أحد فبقيت ثلثة أجزاء الجزء المشترك للقضيتين نسميه الحد الأوسط والجزء ان المتباينان نسميهما الطرفين ومجموعهما النتيجة فتأمل أيضا جزء النتيجة فالمحمول في النتيجة هو الذي يسمى من القياس الطرف الأول والأعظم وتلك

يقول[56] يجهز[57] عكسها[58] بل[59] انفكاس[60] تامل[61] نجواما[62] yok[63] جرورة[64] هذه[65]

المقدمة من القياس التى فيها هذا الطرف تسمى من القياس المقدمة الكبرى وموضوع النتيجة هو الذى يسمى من القياس الطرف الأخير والأصغر والمقدمة من القياس التى فيها ذلك الطرف الأصغر هى التى نسميها المقدمة الصغرى.

فلنعد مثالنا ليزيد[66] الأسماء وضوحاً القياس الذى مثلنا[66] به هو[67] كل[68] انسان حيوان وكل حيوان حساس ونتيجة هذا القياس كل انسان حساس فأجزاء هذا ألقياس ثلثة الانسان والحيوان والحساس والحد الأوسط منه هو الحيوان والطرفان هما الانسان والحساس والطرف الأصغر والأخير هو الانسان والطرف الأول والأعظم هو الحساس والمقدمة الصغرى هى قولنا[69] كل انسان حيوان والمقدمة الكبرى هى قولنا كل حيوان حساس وقد تبينت معانى هذه الأسماء وهى أوكد الأسماء التى ينبغى معرفتها فى صناعة المنطق.

فجميع الأسماء التى تبينت معانيها فى هذا الفصل أحد عشر اسماء وهى العكس المقدمة النتيجة الردف الحد الأوسط الطرف الأول الطرف الأعظم الطرف الأخير الطرف الأصغر المقدمة الكبرى المقدمة الصغرى.

فصل (ز)

ومما قدمنا تبين[70] أن الاشتراك الواقع بين المقدمتين يكون على أحد ثلاث أنحاء اما أن يكون الحد الأوسط موضوعاً احدى المقدمتين محمولاً فى الأخرى كما مثلنا فى قولنا كل انسان حيوان وكل حيوان حساس وكلما ألف بهذا النحو من التأليف نسميه الشكل الأول من القياس وأما أن يكون الحد الأوسط محمولاً فى المقدمتين جميعا كقولنا كل انسان حيوان ولاطائر واحد حيوان وكلما يركب هذا التركيب نسميه الشكل الثانى من أشكال القياس واما أن يكون الحد الأوسط موضوعاً فى المقدمتين جميعا كقولنا كل حيوان[71] حساس بعض الحيوان أبيض وكلما يركب بهذا التركيب نسميه الشكل الثالث من القياس فقد تبين[72] أن أشكال القياس ثلثة واعلم أن ليس كل قضيتين اشتركا بحد وسط على أحد هذه الثلث أنحاء صار من

66yok 67yok 68mükerer 69 قلنا 70 بين 71 انسان 72 بين

ذلك التركيب قياس ولا بد بل الذى تقتضينا القسمة أن فى كل شكل من ثلث الأشكال يقع فيه ستة وثلثين اقترانا فيكون مجموع ما فى الثلث أشكال مائة اقترانا وثمانية اقترانات والتى هى مقاييس[73] بالحقيقة وتنتج فى هذه الاقترانات أربع عشر اقترانا كل اقتران منها يسمى ضربا منها أربعة أضرب فى الشكل الأول وأربعة فى الشكل الثانى وستة أضرب فى الشكل الثالث وقد رتبوها حتى يقول مثلا هذا القياس الضرب الرابع من الشكل الأول وهذا القياس هو الضرب الثالث من الشكل الثانى وهذا القياس هو الضرب[74] الخامس من الشكل الثالث وكلما سوى هذه الأربع عشر ضربا من الاقترانات أعنى الأربعة وتسعين اقترانا الباقية ليست هى مقاييس لانها لايلزم شيئاً آخر اضطراراً فأما الدليل على بطلان تلك وثبات هذه الضروب ومعرفتها هو جزء كبير من صناعة المنطق وليس هذا غرض هذا القول وهذه الأربع عشر ضربا من المقاييس تسمى المقاييس الحملية.

فاما المقاييس الشرطية فانها ضربان شرطى متصل وشرطى منفصل فالقياس الشرطى المتصل كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالوقت نهار ثم يستثنى[75] ويقول لكن الشمس طالعة فيلزم أن يكون الوقت نهار وكل قياس يؤلف هكذا يسمى شرطياً متصلاً والقياس الشرطي المنفصل كقولنا هذا العدد اما زوج واما فرد وقولنا هذا الماء اما حار واما بارد واما[76] فاتر ثم يستثنى[77] ويقول فى المثال الأول لكنه فرد فيلزم أن لايكون زوج أو يستثنى[78] فى المثال الثانى فيقول لكن هذا الماء حار فيلزم أن لايكون بارداً ولا فاتراً وكل قياس مؤلف هكذا يسمى قياساً شرطياً منفصلاً وضروب المقاييس الشرطية المنتجة خمسة ضروب المتصل ضربان والمنفصل ثلثة ضروب ودلائل ذلك وأمثلته ليس هو غرض هذا القول ولأهل هذه الصناعة نوع من أنواع القياس يسمونه[80] قياس الخلف وذلك انا اذا أردنا تصحيح قضية ما فأتينا بقياس من أحد المقاييس الحملية فانتج لنا القضية التى أردنا ان نعلم صحتها فانا نسمى ذلك القياس الحملى المستقيم فان صحنا تلك القضية بطريق آخر وهو أن يعرض نقيض[81] القضية التى نريد أن نعرف صحتها ويركب قياس برهن به كذب ذلك النقيض الذى فرضناه فنقيض ذلك الذى فرضناه هو الصادق

مقابلتين[73] الشكل[74] مسى[75] واما رهم[76] مسى[77] مسى[78] yok[79] لسمونه[80] بعض[81]

بلا شك وهى القضية التى نريد أن نبين صحتها فهذا القياس الذى بين لنا كذب نقيض القضية التى نريد صحتها نسميه[82] قياس الخلف.

ولنا نوع آخر من القياس نسميه قياس الاستقراء وهو أن يكون قضية ما تصفحت جزئياتها فصحت بالاستقراء بعض جزئياتها فنأخذ تلك القضية كلية ونجعلها مقدمة قياس

ولنا قياس آخر نسميه قياس التمثيل وهو أن نجد شيئين متشابهين[83] فى معنى ما ونجد حكماً ما ثابتاً فى أحد الشيئين فنحكم بذلك الحكم على الشىء الآخر مثاله أن يسأل سائل هل السماء مصنوعة فنقول نعم دليل ذلك أن السماء جسم والحائط جسم والحائط مصنوع فالسماء اذا مصنوعة فهذا هو قياس التمثيل فان استدللنا على كون السماء مصنوعة بأن نستقرىء الأجسام التى دون السماء كلها[84] أو معظمها فنجدها مصنوعة فننقل الحكم للسماء فانا نسمى ذلك قياس الاستقراء مثاله أن نقول الجسم هو الخزانة والكرسى والطشت وما ماثل ذلك والخزانة والكرسى والطشت وما ماثلهما مصنوعة والسماء من جملة الاجسام فهى مصنوعة فهذا هو قياس الاستقراء.

ولنا مقاييس أخر نسميها المقاييس الفقهية ولا وجه لذكرها فيما نحن سبيله فجملة ما تضمنه هذا الفصل شرح معانى اثنى عشر اسم وهى الشكل الأول من القياس، الشكل الثانى منه، الشكل الثالث، ضروب أشكال القياس، المقاييس الحملية، المقاييس الشرطية، الشرطى المتصل، الشرطى المنفصل، القياس الحملى المستقيم، قياس الخلف، قياس الاستقراء، قياس التمثيل.

فصل (ح)

القضايا التى تعرف ولا تحتاج الى دليل على صحتها أربع أصناف المحسوسات كمعرفتنا أن هذا أسود وهذا حلو وهذا مار والمعقولات الأول كمعرفتنا أن الكل أعظم من الجزء وأن الاثنان عدد زوج وأن الأشياء المساوية لشىء

لسلمه[82] متشابهتين[83] دلها[84]

واحد بعينه كلها متساوية والمشهورات كمعرفتنا بأن كشف العورة قبيح ومجازاة المحسن بالأفضال جميع والمقبولات وهو كلما يقبل عن واحد مرتضىً أو جماعة مرتضيين لأنا انما نطلب الدليل على كون ذلك الذى يقبل منه صادقا على العموم ولايطلب الدليل على كل قوله يقولها بل يتلقى ذلك بالقبول لاغير اذقد صح صدقه على العموم فى كل ما نجربه[85]

فأما المحسوسات والمعقولات فلا اختلاف فيها بين السالمى الحواس والفطر من نوع الانسان ولا تفاصيل فيها فى اليقين بها.

وأما المشهورات ففيها اختلاف وتفاصيل فان ثم قضايا شهرت عند أمة ولم تشهر عند أمة أخرى وكلما كان الأمر مشهورةً عند أمم كثيرة كان التصديق به أقوى وكذلك المقبولات قديكون المقبول عندقوم غير المقبول عند آخرين وكلما ادرك بحاسة سالمة فان الحاصل منه يقين بلاشك وكذلك المعقولات كلها الأول والثواني يقينية أعنى بالمعقولات الثواني كالأشكال الهندسية والحسابات الهياة[86] فأن ذلك كله معقول يقينا لأنه يتبين بمقدمات تستند آخرها للمعقولات الأول وكذلك كلما أخرجته التجربة كاسهال المحمودة للبطن وامساك العفص له فان هذا أيضاً وكلما شابهه وكلما يحصل معرفته بأحد هذه الطرق فان أهل المنطق يسمون تلك القضية الحاصلة بأحد هذه الثلث طرق يقينية .

وبعد هذه التوطئة فليعلم أن كل قياس يكون مقدماته جميعاً يقينيةً فانا نسميه القياس البرهانى واستعمال هذه المقايس ومعرفة شروطها التى نسميها صناعة البرهان ومتى كانت مقدمات القياس أو أحدها مشهورة سميناه قياسا جدليا واستعمال هذه المقايس ومعرفة شرائطها هى صناعة الجدل ومتى كانت مقدمات ذلك القياس أوأحدها مقبولة سميناه قياساً خطابياً واستعمال هذه المقايس ومعرفة طرقها هى صناعة الخطابة وهنا نوع آخر من المقايس يستعمل فيها مغالطة وتمويه يسمى تلك المقايس التى تكون مقدماتها أو احداها مقدمة غولط[87] بها أوغلط فيها أو موه فيها نوع من أنواع مقايس سوفسطائية واستعمال هذه المقايس ومعرفة الطرق التى بها يغالط ويموه تسمى الصناعة السوفسطائية .

نجربه 85 الهاية 86 غوالط 87

F 497 I II

وقد تحسن الأشياء وتقبح بالشبيه والمحاكاة لاغير وكل قياس يكون فيه مقدمة أخذت على جهة التشبيه والمحاكات فنحن نسميه قياساً شعريا[88] والصناعة التى تستعمل هذه المقاييس وتعرف طرق المحاكات والتمثيل التى تستعملها تسمى صناعة الشعر.

واعلم أن للمقاييس البرهانية شروطا لاوجه فى هذا القول لذكرها ولكن بالجملة فان المقاييس البرهانية لايستعمل فيها التمثيل بوجه ولا الاستقراء الابشرائط فأما صناعة الجدل فانها تستعمل الاستقراء مطلقاً وصناعة الخطابة تستعمل قياس التمثيل. وكذلك تظهر من مقاييسها مقدمة وتخفى أخرى لأسباب[89] ويسمى عندنا هذا المعنى الظمائر[90].

فجملة الأسماء التى شرحت معانيها فى هذا الفصل سبعة عشر أسماء وهى المحسوسات، المعقولات الأول، المعقولات الثوانى، المشهورات، المقبولات، قضية يقينية، القياس البرهانى، صناعة البرهان، القياس الجدلي[91]، صناعة الجدل، القياس[92] الخطابى صناعة الخطابة، القياس السوفسطائى، الصناعة السوفسطائية، القياس الشعرى[93] صناعة الشعر[94] الظمائر.

فصل (ط)

أسباب الموجودات أربعة: المادة والفاعل والصورة والغاية، مثال ذلك فى الأمور الصناعية الكرسى مثلا مادته الخشب وفاعله النجار وصورته الربع ان كان مربعاً أوالتثليث ان كان مثلثاً أو التدوير ان كان مدوراً وغايته الجلوس عليه وكذلك السيف[95] مثلاً مادته الحديد وفاعله الحداد وصورته الاستطالة وقلة العرض وحدة الطرفين وغايته أن يقتل به وهذه أربعة أسباب هى بينة واضحة فى الأمور الصناعية كلها لأن كل صانع انما يشكل ذلك الشكل الذى صنع فى مادة ماخشباً كانت أوحديد أو نحاساً أوشمعاً أوزجاجاً من أجل قصد مايقصد بتلك الآلة وهكذا هوالأمر فى الموجودات الطبيعية ينبغى أن يطلب فيها هذه الأسباب بعينها غير انا لا نسمى

سوبا88 لاساق89 الظاير90 الجدل91 صناعةالقياس92 السورى93 السور94 السفر95

الشكل والتحطيط فى الأمور الطبيعة صورة وانما تسمى صورة فى الأمور الطبيعية المعنى المقوم لذلك النوع الخاص به الذى لو قدرت ارتفاعه من ذلك الشيء لما كان ذلك الشيء من أشخاص ذلك النوع مثال ذلك الانسان من الأمور الطبيعية مادته هى الحيوانية وصورته القوة الناطقة وغايته ادراك المعقولات وفاعله هو الذى أعطاه الصورة أعنى تلك القوة الناطقة لأن معنى الفاعل عندنا انما هو موجد الصور فى المواد وهو الله عز وجل ولو على رأى الفلاسفة غير انهم يقولون : هو الفاعل البعيد ويطلبون لكل موجود محدث فاعله القريب اذ هذه الأسباب الأربعة منها قريبة ومنها بعيدة مثال ذلك فى الفاعل أراك[96] أن بحاراً[97] كبيراً صعد من العرض فحرك الهوى حركة احدثت بريح عاصفة فعند هبوب تلك الريح القوية كسرت جذع النخلة فوقع على حائط فهدمه فوقع من ذلك الحائط عند تهدمه حجز على ذراع زيد فكسره فالفاعل القريب الكاسر للزراع هو الحجر والفاعل البعيد صعود البحار والريح وجذع النحل فاعلان أيضاً للكسر أحدهما أقرب من الآخر مثال ذلك فى المادة هذا زيد مادته القريبة هى أعضاء جسده والمادة التى هى أبعد منها هى الأخلاط الأربعة التى تكونت[98] منها الأعضاء والمادة التى هى أبعد من هذه هى الأغذية التى منها تكونت الاخلاط ومعلوم أن أصل كل غذا[99] هو نبات الأرض والمادة التى هى أبعد من هذه هى الماء والهوى والنار والأرض التى من مجموعها يكون النبات وهذه الأربعة هى التى نسميها كل أحد الأستقصات والمادة التى أبعد من هذه الاستقصات هو الشيء المشترك لهذه الأربعة الذى[100] نسبته اليها نسبة الشمع لما يعمل من الشمع أو نسبة الذهب لكل ما يصاغ من الذهب اذ قد تبرهن ان هذه الاستقصات الأربعة يستحيل بعضها لبعض ويتكون بعضها من بعض فلها بلا محالة شيء مشترك هو مادتها وهذا الشيء المشترك الأستقصات الأربعة الذى يعقله ضرورة هو الذى نسميه المادة الأولى واسمه فى اللغة اليونانية[101] الهيولى وكثيرا[102] ما يسميه الأطباء والفلاسفة العنصر وعلى هذا الترتيب بعينه نفعل فى الصورة والغاية متى تبين الغاية القريبة من الغاية البعيدة وكذلك الصورة الأولى والصورة الآخرة.

ادار 96 حار 97 يكون 98 غد 99 التى 100 الثونانية 101 كسرا 102

فجملة الأسماء المشروح معناها فى هذا الفصل عشر أسماء وهى المادة، الفاعل، الصورة، الغاية، الأسباب القريبة، الاسباب البعيدة، الأستقصات[103]، المادة الأولى، الهيولى، العنصر.

فصل (ى)

اذا لاحظنا بأذهاننا المعنى العام الذى[104] يعم عدة أشخاص وهو مقوم لذات كل واحد منها سمينا نوعاً والمعنى العام الذى يعم نوعين فمازاد ويكون مقوما لهما نسميه جنساً والمعنى الذى به يتميز النوع عن غيره ويكون ذلك المعنى المقوم له نسميه فصلاً وكلما يوجد لجميع أشخاص النوع دائماً ولا يكون مقوم[105] لذلك النوع نسميه خاصة والمعنى الذى يوجد لأكثر من ذلك النوع أو لأقل[106] منه نسميه عرضاً فهذه الخمسة هى المعانى الكلية على ما احصاها القدماء.

مثال ذلك قولنا الانسان أو العقاب فان كل واحد من هذه نسميه نوعاً وكل واحد منها يعم أشخاص ذلك النوع كزيد وعمرو ومن أشخاص الانسان ونسمى الحيوان جنساً لكونه يعم عدة أنواع كالانسان والفرس والعقاب وغيرها ونسمى النطق فصلاً للانسان لأنه يفصل نوع الانسان يميزه عما سواه وهذا النطق أعنى القوة التى بها يتصور المعقولات هو المقوم لحقيقة الانسان وكذلك يجب أن يبحث عن[107] كل نوع ونوع حتى يعلم فصله المقوم له ونسمى الضحك خاصة للانسان لأنه يوجد لجميع اشخاصه دائماً ولا يوجد ذلك النوع آخر غير نوع الانسان وكذلك عرض الصدور وانتصاب القامة وعرض الأطراف كل واحد من هذه نسميه خاصة للانسان لأنه لا يوجد الا لنوع الانسان وحده ويوجد لجميع أشخاصه بالطبع وكذلك يوجد لكل نوع ضرورة خاصة واحدة أو عدة خواص.

والمعنى الكلى الذى نجده أعم من النوع أو أخص منه نسميه عرضاً كالحركة للانسان فانها أعم من النوع أو السواد فيه فانه أخص منه اذ ليس كله أسود ويوجد السواد أيضاً لغير الانسان فهو أعم منه فنسمى السواد[108] والحركة وما ماثلهما عرض والعرض ضربان منه عرض دائم فى موضوعه[109] غير مفارق له كالسواد للقار والبياض

الاستقصار 103 التى 104 مقوما 105 اقل 106 yok 107 yok 108 موعه 109

للثلج والحرارة للنار ومنه عرض هو مفارق كالقيام والقعود لزيد أوالحرارة للحديد والحجر وبين هو أن[110] كما أن الحيوان يعم أنواع الحيوان كلها كذلك النبات يعم أنواع النبات كلها فالنبات أيضا جنس وكذلك الشيءالذى يعمالنبات والحيوان وهوالجسم المغتذى نسميه جنسا وكما أن الجسم المغتذى يعم[111] الحيوان والنبات وهو جنس كذلك الجسم الغير مغتذى[112] يعم[113] السماءوالكواكب والأستقصات[114] والمعادن وهو أيضا جنس آخر واذا قلنا الجسم مطلقاً فهو يعم الكل وليس ثمأعم منه ونحن نسمى الجسم أيضا الجوهر ونسمى الجسم مطلقا الجنس العالى ونسمى الانسان والقوس والعقاب والنخلة والحديد وأمثالها الأنواع الاخيرة لأنه ليس تحت كل نوع منها غير أشخاص ذلك النوع ونسمى الحيوان جنسا متوسطا أونوعاً متوسطاً لأنه جنس بالاضافة الى ما تحته من أنواع الحيوان وهو نوع باضافته الى الجسم المغتذى الذى فوقه الذى يعمه ويعم النبات وكذلك النبات أيضاً كله جنس متوسط لما تحته ونوع متوسط لما فوقه ونسمى الحيوان والنبات الأنواع القسيمة أوالأجناس القسيمة او جنس الجسم المغتذى ينقسم الى الحيوان والنبات لاغير.

واعلم أن الأجناس العالية لجميع الموجودات على مابين آرسطو عشر أجناس فالجنس الأول الجوهر والجنس الثانى الكم والجنس الثالث الكف والجنس الرابع الاضافة والجنس الخامس التى والجنس السادس الأين[115] والجنس السابع الوضع والجنس الثامن مقولة له والجنس التاسع ان يفعل والجنس العاشر أن ينفعل.

وهذه العشر الأجناس الواحد منها وهوالأول هوالجوهر والتسعة أعراض ولكل واحد منها أنواع متوسطة وأنواع متأخرة وأشخاص وفصول وخواص وهذه العشرة الأجناس العالية هىالتى نسمى المقولات والكلام على هذه المقولات وجميع لواحقها وأمثلة أجناسها المتوسطة وأشخاصها ما لايليق بهذا القول الذى[116] نحن[116] سبيله[116] وهو أول كتاب من كتب المنطق وهو يشتمل على المعقولات المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة والكتاب الثانى من كتب المنطق وهوتشتمل على المعقولات المركبة والألفاظ المركبة وهوكتاب العبارة والكتاب الثالث هوكتاب القياس وقدتقدم ذكرمعنى القياس وأشكاله وضروبه وهذه الثلاث كتب[117] غاية[118]

110yok نم 111 المفيدى 112 م 113 الاستقصار 114 الا بز 115 116yok هى كتب 117 العامة 118

لما[119] يأتى بعدها من الكتب الخمسة الباقية وأول كتاب من الكتب الخمسة وهو الكتاب الرابع كتاب البرهان والكتاب الخامس كتاب الجدل والكتاب السادس كتاب الخطابة والكتاب السابع كتاب السوفسطائية والكتاب الثامن كتاب الشعر وقد تبين أغراض هذه الكتب الخمسة.

ومتى شرحنا معنى اسم نوع من هذه الانواع بأن يذكر جنسه وفصله سمينا ذلك حداً وان شرحناه بجنسه وخاصة من خواصه سمينا ذلك رسماً مثاله قولنا فى حد الانسان هو حيوان ناطق فالحيوان جنسه والناطق فصله وقد نجد الانسان أيضاً بأنه حيوان ناطق مائت ويكون المائت هو الفصل الأخير الذى يفصل بينه وبين الملائكة وأن شرحنا اسم الانسان بأن نقول هو حيوان عريض الصدر أو نقول هو حيوان منتصب القامة هو حيوان ضحاك فانا نسمى هذه رسوماً وكذلك قد نشرح الاسم ونميزه بجنسه وأعراضه كقولنا فى شرح اسم الانسان هو حيوان يكتب[120] أو[120] هو حيوان[120] يبيع ويشترى وهذه أيضا نسميها رسماً.

فجملة الأسماء التى شرحت معانيها فى هذا الفصل سبع عشر أسماء وهى الجنس، النوع، الفصل، الخاصة، العرض، العرض اللازم، العرض المفارق، الجنس العالى، النوع الأخير، الأنواع المتوسطة، الأجناس المتوسطة، الأجناس القسيمة، الأجناس العالية، المقولات، الجوهر، الحد، الرسم وذكرنا العشر مقولات ولم نشرح منها غير معنى مقولة الجواهر اذ شرح البقية يصعب جدا على المبدىء ويطول طولا[121] يكاد لا يفهم منه شىء الا بتوقيف وتعليم بليغ وكان القصد بهذه الفصول أن تفهم كل من قرأها شرح معانى تلك الأسماء المشروحة[122] فيها.

فصل (با)

كما يوجد لشىء[123] ما دائما لتزول الحجر الى أسفل ولزوم موت الحيوان عند ذبحة نسميه ما بالذات وكذلك الذى يوجد على الاكثر نقول انه ذاتى أيضاً كقولنا كل انسان ذو خمس أنامل بالذات وان كان قد يوجد ذو ست أنامل وكذلك كما يوجد فى زمان ما على الأكثر كوجود البرد فى زمان الشتاء والحر فى زمان الصيف فان

---

[119] لما 120yok 120 تحولا 121 المشروحات 122 كشى 123

هذا أيضا يقال فيه أنه بالذات وبالجملة الأمور الطبيعية كلها وان كانت أكثرية فانها ذاتية وكلما وجوده على الأقل فيقال فيه انه بالعرض كمن يحفر أساساً فيجد مالاً وبالجملة الأمور الاتفاقية كلها الغير المقصودة كانت من الانسان أو من غير الانسان يقال على كل ما وجد منها أنه كان بالعرض فهذا معنى ما بالذات ومعنى ما بالعرض.

وكل صفة يوصف بها شيء ما وتلك الصفة موجودة فى ذلك الشيء عند وصفه فانا نقول[124] فى تلك الصفة انها موجودة بالفعل فاذا وصفت الشيء بصفة غير موجودة فيه الآن لكنه مستعد مهيأ لتحصل له تلك الصفة فانا نقول ان تلك الصفة له بالقوة مثاله قولنا فى قطعة حديد هذه سيف فانها مستعدة لتكون سيفاً فهى سيف بالقوة وليس قطعة اللبد أو الجلد كذلك ففرق كبير بين عدم معنى السيفية من قطعة حديد وبين عدم معنى السيفية من قطعة الجلد كذلك قولنا فى الصبى عند مايولد هذا كاتب معناه انه كاتب بالقوة البعيدة وقولنا فى الذى قد ترعرع قبل أن يشرع فى التعلم انه كاتب بالقوة فانها قوة اقرب من الأولى وقولنا فيه عند تعلمه انه كاتب بالقوة فان هذه قوة أقرب مما قبلها وقولنا [125] فى من[125] مهر فى الكتابة عند نومه انه كاتب بالقوة فان هذا اقرب أيضا من تلك وقولنا فيه وهو يقضان وأمامه القلم والدواة والقرطاس انه كاتب انما ذلك أيضا كاتب بالقوة ولكنه كاتب بالقوة القريبة جداً وليس نسميه كاتب بالفعل الاعند مايكتب وهكذا كلما أشبه ذلك وانما طولنا فى تبيين هذا المعنى لأن الفلاسفة يقولون كل من لم يفرق بين مابالقوة وما بالفعل وبين ما بالذات وما بالعرض وبين الأمور الوضعية الاصطلاحية وبين الأمور الطبيعية وبين المعنى الكلى الشخصى فانه غير مخاطب.

الشيئان الذان اذا وجد أحدهما فى موضوع ارتفع وجود الآخر فانا نسميهما ضدان كالحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة ومن الأضداد مابينهما متوسطات كالحار والبارد فان بينهما الفاتر ومنها مالا واسطة بينهما كالزوجية والفردية فى العدد لأن كل عدد اما زوج واما فرد واذا كان شيئان لايمكن اجتماعهما معا فى موضوع واحد غير ان احدهما وجود شيء ماوالاخر ارتفاع ذلك الوجود فانا نسمى الموجود منهما ملكة ونسمى ارتفاع ذلك الوجود[126] عدما فنحن نقول فى العمى والبصر ان البصر

فنقول[124] فيمن[125] yok[126]

ملكة والعمى عدماً ولا نقول فهما أنهما ضدان كما نقول فى الحرارة والبرودة[127] لان الحرارة والبرودة حظهما فى الوجود سوى وليس الحرارة ممكنة الوجود أكثر من البرودة ولا البرودة ممكنة الوجود أكثر من الحرارة وليس كذلك البصر[128] و[128] العمى[128] وبهذا يفرق بين العدم والملكة وبين الضدين وكذلك قولنا العلم والجهل نقول العلم الملكة وعدم تلك الملكة هو[129] الجهل وهكذا الغنى والفقر و وجود الشعر فى الرأس والصلع و وجود الأسنان فى الفم والدرد والكلام والبكمة كل هذه نسميها ملكة وعدم ولا يوصف بعدم من الأعدام الا[130] من[130] فى طبيعته أن يوجد له تلك الملكة المقابلة لذلك العدم لأنا لانقول عن الحائط انه جاهل أو أعمى أو أبكم فهذا معنى الملكة والعدم فى أصطلاحنا.

ومن الأسماء ما اذا سمعها اتفهم لك معانيها الذى يدل عليه فى تلك اللغة من غير أن يحتاج الى مقايسة بين ذلك المعنى وبين شىء آخر كقولنا الحديد والنحاس والطعام والشراب والقعود والقيام وما أشبه ذلك ومن الأسماء مالا تحصل لك منها ذلك المعنى المدلول عليه بذلك الاسم الا بالمقايسة بينه وبين شىء آخر كقولنا الطويل والقصير فانه لا تحصل فى الذهن معنى كون هذا الطويل الا بمقايسته الى ماهو أقصر منه[131] ولا يتصور أن هذا قصير حتى يحضر فى أذهاننا أطول منه فهذه النسبة التى بين الطويل والقصير وماأشبهما نسميها نحن الاضافة ونسمى كل واحد منهما المضاف ونسميهما جميعاً المتضائفين وكذلك الفوق والتحت والنصف والضعف والقبل والبعد والمساوى والشريك والصديق والأب[132] و[132] الابن[132] والعبد والمولى كل هذه وأشباهها نسمى كل واحد منهما المضاف لأنه لا تحصل المعنى بالذهن الا بمقارنة ومقايسة بينه وبين شىء آخر وتلك النسبة التى بينهما هى التى نسميها الاضافة وأما ذلك المعنى الذى يسميه نحوى العرب مضاف كغلام زيد وباب الدار فانا نحن نسمى ذلك الاسم المائل وكما نقول فى السالبة والموجبة متقابلتان كما تقدم كذلك نقول فى كل عدم وملكة وفى كل ضدين وفى كل متضائفين أنهما متقابلان.

فجملة الأسماء المشروحة معانيها فى هذا الفصل ستة عشر أسماء وهى مابالذات، مابالعرض، الأمور الذاتية، الأمور العرضية، مابالقوة مابالفعل، القوة القريبة،

---

127 الروده العمى والبصر 128 yok 129 الامر 130 yok 131 الابن والاب 132

القوة البعيدة، الضدان اللذان بينهما متوسط، الضدان اللذان لا واسطة بينهما، الملكة، العدم، الاضافة[133]، المضاف، المتضائفان، المتقابلان.

فصل (ب)

يقال عندنا ان الشيء أقدم من شيء آخر على خمس أنحاء أحدها التقدم بالزمان كقولنا موسى أقدم من عيسى والثانى التقدم بالطبع كالحيوان[134] و[134] الانسان[134] فانك ان قدرت ارتفاع الحيوان بطل وجود الانسان وان قدرت ارتفاع الانسان لم يبطل وجود الحيوان فنحن نقول الحيوان أقدم من الانسان بالطبع والانسان متأخر عن الحيوان بالطبع والثالث التقدم بالمرتبة لشخصين من انسان أحدهما أن يجلس قريب من السلطان والآخر أبعد منه فنقول هذا يتقدم هذا بالمرتبة والرابع التقدم بالشرف وهو[135] أكمل الشيئين وأفضلهما اما فى نوع واحد بعينه أو فى نوعين مختلفين مثال ذلك طبيبان أو نحويان أحدهما أعلم من الآخر فانا نقول فى الأعلم منهما انه الأقدم فى تلك الصناعة بالشرف ولذلك ان احتلفت الأنواع مثل أن يكون رجل حكيم وان لم يكن مبرز فى الحكمة ورجل آخر راقص ماهر فى الرقص فانا نقول فى ذلك الحكيم أنه متقدم للراقص بالشرف لأن صناعة الحكمة تتقدم صناعة الرقص بالشرف والخامس الأقدم بالسبب وهو أن يكون شيئان متكافيان فى الوجود ولا يوجود أحدهما دون الآخر غير أن أحدهما سبب لوجود الآخر فانا نقول فى السبب انه أقدم من المسبب كما نقول ان طلوع الشمس أقدم من كون النهار وعلى أنهما جميعاً معاً اذ طلوع الشمس هو السبب فى وجود النهار ونحن نقول فى الشيئين انهما معاً فى الزمان اذا كانا موجودين فى آن واحد ونقول فيهما أنهما معاً فى المكان اذا كانا فى موضع واحد وكذلك كل شيئين ولا يكون بعدهما جميعا من مبداء معين بعدا واحدا فانا نقول انهما معاً فى المرتبة وكل شيئين متكافيين فى لزوم الوجود ولا يكون أحدهما سببا للآخر فانا نقول فيهما انهما معاً فى الطبع كالضعف والنصف وكذلك كل متضائفين معاً من جهة الاضافة فجميع الأسماء التى شرحت معانيها فى هذا الفصل تسعة أسماء وهى المتقدم بالزمان، والمتقدم بالطبع، والمتقدم بالمرتبة، والمتقدم بالشرف، والمتقدم بالسبب معاً فى الزمان معاً فى المكان معاً فى المرتبة معاً بالطبع.

المفاف[133] كالانسان والحيوان[134] هذا[135]

فصل (ج)

اللفظةالتى يسميها نحوى العرب الفعل هىالتى نسميها نحن الكلمة وقدذكرناذلك ونسمى الحرف الأداة والاسم منه مانسميه اسماً مستقيماً ومنه مانسميه اسماً مائلاً قال أبونصر الفارابى قد اتفق[136] فىلسان العرب أن كل اسم اعرابه الرفع هوالذى يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المستقيم وكل اسم مخفوض أو منصوب هوالذى يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المائل فهذا كلام أبى نصر وأما الاسم الذى نسميه غيرالمحصل فهو اسم مركب من حرف لا والملكة كقولك لابصير ولا عالم ولامتكلم والأسماءالتى يسميها نحويى العرب أسماء الفاعلين والمفعولين هىالتى نسميها نحن الأسماء المشتقة والتى يسمونها النحويون المصادر نسميها نحن المثال الأول والأسماء التى يسمونها الضمائر نحو «أنا» و«أنت» وذلك والهاء والكاف والياء فى غلامه وغلامك وغلامى فانا نحن نسميها كلها الحوالف ونسميها أيضا الكنايات ونسمى النعت والمنعوت قولاً ركب تركيب تقييد واشتراط كقولنا زيد الكاتب وعمر والأبيض وكذلك الاسم المضاف والمضاف اليه تلك الاضافة النحوية نسمى أيضاً قولا ركب تركيب تقييد واشتراط وأما القول الجازم فانانسميه قولا ركب تركيب اخبار.

والأسماء فى كل لغة ينقسم قسمة ضرورية الى ثلثة أجناس اما متباينة وأما مرادفة أو مشتركة وذلك أن المعنى الواحد اذا كانت له أسماء كثيرة فهى[137] مترادفة واذا كان لهاسم واحد لمعانى كثيرة[137] فذلك هوالاسم المشترك واذا كانت أسماء متغايرة كل معنى له اسم يخصه فتلك هىالأسماء المتباينة مثال ذلك فىالعربية قولنا الجمل والبعير لهذا النوع منالحيوان بعينه واسم السيف والحسام لهذا الآلة[138] بعينها فان هذ اسماء مترادفة وكونهم[139] يسمون العين الباصرة ومنبع الماء عيناً فان هذا اسم مشترك وتسميتهم الماء والنار والشجرة فان هذه أسماء متباينة وهكذا جميع الأسماء الشبيهة بهذه الأسماء المشتركة ينقسم ستة أقسام منها المشتركةالمحضة الاشتراك ومنها المتواطئة ومنها المشككة ومنها مايقال بعموم وخصوص ومنها

عو136 yok 137 الانه138 لوانهم139

مستعارة ومنها المنقولة.

فالاسم المحض الاشتراك هو الاسم المقول على ذاتين لااشتراك بينهما فى معنى أصلاً من أجله اشتركا فى هذه الاسمية كاسم العين المقول على الحاسة الباصرة ومنبع الماء وكاسم النجم المقول على الكواكب والنبات الذى لاساق له.

والاسم المقول بتواطوء هو أن يكون معنى ما مقوم لذاتين أو أكثر فيقال ذلك الاسم على كل واحد من تلك الذوات من أجل المعنى الذى اشتركت فيه تلك الذوات الذى ذلك المعنى مقوم لجوهر كل ذات منها كاسم الحيوان المقول على الانسان والفرس والعقاب والسمكة لأن معنى الحيوانية الذى هو الاغتذاء والحس موجود فى كل واحد من هذه الأنواع ومقوم له وهكذا اسم كل جنس مقول على الأنواع التى تحته بتواطوء وكذلك كل فصل مقول على أشخاص أنواعه بتواطوء وأما الاسم المشكك فهو الاسم الذى يقال على ذاتين أو أكثر من أجل معنى مااشتركافيه وليس ذلك المعنى هو المقوم بحقيقة كل واحد منهما مثال ذلك اسم الانسان المقول على زيد الحى الناطق وعلى شخص آخر ميت وعلى صورة كل انسان معمولة من خشب أو نحو من أنحاء التراويق فان هذا الاسم مقول عليها من أجل اشتراكها فى معنى واحد وهو شكل الانسان و تخطيطه وليس الشكل والتخطيط مقوم بحقيقة الانسان فهو يشبه الاسم المقول بتواطوء لانه من أجل اشتراك معنى مافى الذاتين جميعاً قيل عليهما وهو يشبه المشترك المحض لأن حقيقة هذه الذات غير حقيقة الأخرى ومن أجل هذا يسمى مشكك.

والاسم المقول بعموم وخصوص هو أن يسمى نوع من الأنواع باسم جنسه كقولنا النجم المقول على كل كوكب من كواكب السماء على العموم وهو اسم للثريا خاصة وكاسم الحشيشة المقول على أنواع الحشائش كلها وعلى هذا الزهر الأصفر الذى يصبغ به الصباغون وكاسم النجم المقول على نبات لاساق له وعلى النبات المخصوص الذى يسمى النيل.

والاسم المستعار هو الاسم الدال على ذات مافى أصل وضع اللغة وهو راتب على تلك الذات ثم يسمى به ذات أخرى فى بعض الأوقات ولم يرتب ذلك الاسم دائماً على تلك الذات الثانية كاسم الأسد الراتب على نوع ما من الحيوان وقد يسمى بهذا

الاسم الشجاع من الناس ومثل هذا تسميتهم الكريم بحراً ومثل هذه الأسماء عند الشعراء كثيرة.

ومنها الاسم المنقول وهو أن يكون اسم ما أصل وضعه فى أصل اللغة ليدل على معنى ما ثم نقل بعد ذلك ويسمى به معنى آخر ما من أجل شبه مابين المعنيين أو من غيرشبه ورتب الاسم عليهما جميعاً على الذى نقل عنه وعلى الذى نقل اليه كاسم الصلوة الذى هو فى أصل اللغة اسم الدعاء ثم نقل لفعل مخصوص يصوره مخصوصة ومثل اسم الرفع والنصب والخفض والصرف والوزن والتصريف والقطع والوصل واللين والظهور وما أشبه هذا التى كل واحد منها يدل فى أصل وضع اللغة على معنى غير المعنى الذى يدل عليه النحويون لأنهم يقولون هذه الأسماء لمعانى أخرى.

فجملة الأسماء المشروح معانيها فى هذا الفصل ثمانية عشر أسماء وهى الأداة، الاسم المستقيم، الاسم المائل، الاسم الغير، محصل الاسم المشتق المثال، الأول الحوالف، الكنايات، الأسماء المترادفة الأسماء المتباينة الاسم المشترك باطلاق القول الذى ركب تركيب أخبار القول الذى يركب تركيب تقييد واشتراط، الاسم المقول بتواطوء الاسم المشكك، الاسم المقول بعموم وخصوص الاسم المستعار الاسم المنقول.

فصل (يد)

اسم المنطق فى اصطلاح القدماء من علماء الملل الخالية هو اسم مشترك يقع على ثلث معانى أولها القوة التى تختص بها الانسان التى بها يعقل المعقولات ويجور الصنائع ويميز بين القبيح والجميل ويسمون هذا المعنى أيضاً القوة الناطقة والمعنى الثانى هو المعقول نفسه الذى قد عقله الانسان فيسمون هذا[140] المعنى أيضاً النطق الداخل والمعنى الثالث هو العبارة باللسان عن تلك المعانى المرتسمة فى النفس ويسمون هذا المعنى أيضاً النطق الخارج.

ولما كانت هذه الصناعة التى وضعها أرسطوطاليس وكل اجزائها فى ثمانية كتب تعطى القوة الناطقة قوانين فى المعقولات وهو النطق الداخل حتى يحرر بها

140 mükerrer

من الغلط ويسددها نحو الصواب حتى يحصل لها اليقين بكلها فى قوة الانسان أن يحصل له به اليقين ويعطى هذه الصناعة أيضاً قوانين مشتركة لجميع الألسنة يسدد بها النطق الخارج نحو الصواب ويحرره من الغلط حتى يكون الذى يعبر به باللسان مطابقاً لما فى الضمير مساوياً له لاتفضل العبارة على المعنى الذى فى النفس ولاتنقص عنه فلأجل هذه المعانى التى تفيدها هذه الصناعة سموها صناعة المنطق[141] قالوا منزلة صناعة[142] المنطق من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان.

واسم الصناعة عند القدماء اسم مشترك يوقعونه على كل علم نظرى ويوقعونه أيضاً على الأعمال المهنية فيسمون كل علم من العلوم الفلسفة صناعة نظرية ويسمون كل واحدة من النجارة والحبالة والخياطة وماثلها صناعة عملية.

وهذا اسم الفلسفة أيضاً اسم مشترك قد يسمون به صناعة البرهان وقد يسمون به العلوم ويقع عندهم هذا الاسم على علمين يسمون أحد العلمين الفلسفة العملية ويسمونها أيضاً الفلسفة الانسانية ويسمونه أيضاً العلم المدنى والفلسفة العلمية تنقسم ثلثة أقسام القسم الواحد علم التعاليم والقسم الثانى العلم الالهى.

أما التعاليم فلا تنظر فى الأجسام على ماهى عليه بل ينظر فى معانى مجردة عن موادها وأن كانت تلك المعانى لايوجد الا فى مواد واقسام هذا العلم التى هى أصوله أربعة وهى علم العدد وعلم الهندسة وعلم النجوم أعنى الهيآة وعلم تأليف الألحان[143] وهو الموسيقى ويسمون جميع هذه الأقسام العلوم الرياضية.

والعلم الطبيعى ينظر فى الأجسام الموجودة بالطبع لابارادة الانسان كأنواع المعادن وانواع النبات وأنواع الحيوان فالعلم الطبيعى ينظر فى هذه كلها وفى كل ما يوجد فيه أعنى فى أعراضها كلها وخواصها وأسبابها وفى كل مايوجد هى فيه ضرورةً كالزمان والمكان والحركة

والعلم الالهى ينقسم قسمين أحدهما النظر فى كل موجود ليس بجسم ولاقوة فى جسم وهو الكلام فيما يتعلق بالاله[144] جل اسمه وفى الملائكة أيضاً على رأيهم لأنهم لايعتقدون الملائكة أجسام بل يسمونها العقول المفارقة يريدون

141 من صناعة المنطق 142 mükerrer 143 الايجان 144 مالاله

بذلك أنها مفارقة لمواد والقسم الثاني من العلم الالهى ينظر فى الأسباب البعيدة جدا لكل مايشتمل عليه سائر العلوم الأخر فيسمون هذا أيضاً العلم الالهي ماهذا الطبيعة فهذه هى جملة علوم الأوائل.

وأما صناعة المنطق فليست هى عندهم من جملة العلوم بل[145] هى آلة العلوم قالوا انه لايصح تعليم أو تعلم على ترتيب الابصناعة المنطق فهو الآلة للكل وآلة الشيء ليست من شيء.

وأما العلم المدنى فانه ينقسم أربع أقسام أولها تدبير الشخص من الناس نفسه والثانى تدبير المنزل والثالث تدبير المدينة والرابع تدبير الأمة الكبيرة أو الأمم

أما تدبير الانسان نفسه فهو أن يكسبها الأخلاق الفاضلة ويزيل عنها الأخلاق الرذيلة ان كانت حصلت والأخلاق هى الهيئات المشتملة التى تحصل فى النفس حتى يصير ملكات فتصدر عنها الأفعال والفلاسفة يصفون الخلق بالفضيلة والرذيلة فيسمون الخلق الحسن فضائل خلقية ويسمون الخلق الردئ رذائل خلقية والأفعال الصادرة عن الأخلاق الفاضلة يسمونها خيرات والأفعال الصادرة عن الأخلاق الرذيلة يسمونها شرور وكذلك يصفون النطق أيضا وهو تصور المعقولات بالفضيلة والرذيلة فيقولون فضائل نطقية ورذائل نطقية وللفلاسفة كتب كثيرة فى الأخلاق وكل تدبير يدبر به الانسان غيره يسمونه سياسة.

وأما تدبير المنزل فهو أن تعلم كيف يعاون بعضهم بعضاً ومايقتصرون عليه حتى ينتظم صلاح حالهم حسب المقدرة بحسب تلك الأحوال اللازمة[146] فى ذلك الزمان وذلك[147] المكان.

وأما تدبير المدينة فهو علم تفيد أهلها معرفة السعادة الحقيقة وتفيدهم السعى فى تحصيلها ومعرفة الشقاوة الحقيقية ويفيدهم السعى فى التحفظ منها ورياضة أخلاقهم فى أطراح السعادات المظنونة حتى لا[148] يستلذونها فلا يكلبون عليها وان يبين لهم الشقاوات المظنونة حتى لايتأملون بها فلايتوقعونها وكذلك يفرض لهم قوانين عدل ينتظم بها اجتماعاتهم وكان علماء[149] الملك الخالية تصنع تدابير

145 yok 146 اللازمة 147yok 148yok 149 علم كلها150

وقوانين حسب كمال[150] كل شخص منهم يدبرون بها ملوكهم الرعاياء ويسمونها نواميس وكانت الأمم تتدبر بتلك النواميس وللفلاسفة فى جميع هذه الأشياء كتب كثيرة قدخرجت الىالعربى ولعل الذى لم يخرج أكثر وقد استغنى فى هذه الأزمنة عن جميع ذلك أعنى السياسات والنواميس وتدبير الناس بالأوامر الالهية.

فجميع الأسماءالتى شرحت معانيها فىهذا الفصل خمسة وعشرون أسماء وهى: القوةالناطقة، النطق الداخل،النطق الخارج، صناعة المنطق، الصنائع النظرية، الصنائع[151] العملية،[152] الفلسفة،[152] الفلسفة[153] العلمية، الفلسفة،[153] العملية،[154] الفلسفةالانسانية العلم المدنى علم التعاليم، العلوم الرياضية، العلم الطبيعي، العلم الالهى، مابعد الطبيعة، الأخلاق الفضائل الخلقية الرذائل الخلقية الفضائل النطقية الرذائل النطقية[155] الخيرات السرور، السياسة، النواميس.

وجميع فصول هذه ألمقالة أربع عشر فصلاً وجملة الأسماءالتى تضمنت هذه الفصول تشرحها مائة اسم وخمسة وسبعون أسماء وجملة هذه[156] الأسماء مشتملة على معظم الأسماء الواقعة فى صناعة المنطق وفيها أيضاً بعض الأسماء المصطلح عليها فىالعلم الطبيعى والعلم الالهي والعلم المدنى فهذا[157] ما حضر الآن خصره ولعله يوافق الغرض انشاءالله.

والحمدلله وحده

151 yok العلمية[152] الفلسفية[153] العلمية[154] 155 yok هذا[156] وهذا[157]